

**ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ PhD.03/04.06.2020. Fil.113.02
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

ТУРОПОВА ПАРИЗОД ШАВКАТ ҚИЗИ

ЖИЗЗАХ АДАБИЙ МУҲИТИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ**

Илмий раҳбар:

Дониярова Шоира Хурсандовна

филология фанлари доктори, доцент

ЖИЗЗАХ – 2021

МУНДАРИЖА:

КИРИШ	3
I БОБ. ЖИЗЗАХ АДАБИЙ МУҲИТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ	
1.1. Жиззах воҳаси адабий ҳаракатчилигининг пайдо бўлиши ва ривожланиш омиллари.....	11
1.2. Жиззах адабий муҳиtida эстетик идеал категориясининг трансформацияланиш жараёнлари.....	25
II БОБ. ЖИЗЗАХ АДАБИЙ МУҲИТИ ЛИРИКАСИ ТАРАҚҚИЁТ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ	
2.1. Шеърятда анъана ва ворисийлик.....	37
2.2. Шеърятда истиқлол ва Ватан туйғуси талқини.....	57
III БОБ. ЖИЗЗАХ АДАБИЙ МУҲИТИДА НАСРНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ	
3.1. Насрий асарларда миллий қадриятлар тасвири.....	78
3.2. Сўнги йиллар насрида характер яратиш маҳорати ва услубий изланишлар.....	100
ХУЛОСА	122
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	125

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида ижодкорнинг ўзига хос бадиий олами ўзи яшаб ижод қилган муҳит билан боғлаб тадқиқ этилган. Хусусан, сўз санъати ва тадрижий ривожини муаммоларини муайян адабий-бадиий муҳит доирасида текшириш ва бадиий тафаккур дурдоналарини илмий-эстетик мезонлар асосида таҳлил қилишга доир бир қатор назарий ишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, жаҳон адабиётшунослигида адабий муҳитнинг тараққиёт тамойиллари, шу муҳитнинг пайдо бўлиш омиллари, шаклланиш ва ривожланиш тенденцияларини тадқиқ қилиш алоҳида аҳамиятга эга.

Дунё адабиётшунослигида адабий-бадиий муҳит билан боғлиқ жараён адиблар асарлари таҳлили асосида қиёсий-тарихий, қиёсий типологик аспектда олиб борилган. Бу тадқиқотларда ижодкорларнинг жанрларга оид ранг-баранг асарлари таҳлили асосида умумий тараққиёт босқичларига доир илмий хулосалар берилган, специфик хусусиятлари ажратилган. Адабий муҳитнинг шаклланиш омиллари, ривожланишидаги етакчи тамойиллари, ижодкорнинг бадиий олами, ўзига хослигини муайян маҳаллий ва миллий колорит билан уйғунлаштириб тадқиқ этиш хусусиятларини очиқ бериш, шу асосда ҳар бир жанрнинг ўзига хос жиҳатларини умумлаштириш, тараққиёт босқичларини аниқлаш, илмий жиҳатдан ёритиш долзарб аҳамият касб этади.

Ўзбек адабиётшунослигида Жиззах адабий муҳити вакиллари ижодини даврлаштириб ўрганиш, ижодкор эстетик идеали, бадиий маҳорати ва услубини жанрлар кесимида ўрганиш ҳамда илмий-назарий жиҳатдан ёритиш илмий изланишлар қамровининг янада кенгайтишига, таҳлил объектларининг янгиланишига сабаб бўлмоқда. “...Инсоннинг қалби, унинг дарду ташвишларини, халқнинг орзу-ниятларини, Ватанга муҳаббат ва содиқлик ҳиссиётларини акс эттирувчи бетакрор сўз”¹. Шу боис адабий муҳитда яратилаётган бадиий асарларни адабиётшуносликда янгича

¹ Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустақам пойдевори // Халқ сўзи. –Тошкент, 2017. – 4 август.

тамойиллар асосида ўрганиш зарурий масалалардан ҳисобланади. Айни вазифаларнинг амалга оширилишида Жиззах адабий муҳитининг тараққиёт тамойилларини белгилаш, мазкур муҳит намояндаларининг ўзига хослиги ва маҳоратини муайян жиҳатларни шу воҳа бадий хазинасини тадқиқ қилиш муҳим вазифалардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш тўғрисида”, 2017 йил 18 апрелдаги ПҚ-2894-сон “Алишер Навоий номидаги Миллий боғда Адиблар хиёбонини барпо этиш тўғрисида”ги қарорлари ҳамда соҳага оид бошқа меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифалар амалга оширилишида ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек адабиётшунослигида адабий муҳит муаммоси билан боғлиқ катта-кичик тадқиқотлар мавжуд. Жумладан, Фарғона, Қўқон, Бухоро, Хива, Наманган, Тошкент, Зарафшон, Фарғона, Самарқанд, Каттақўрғон каби вилоятларнинг адабий муҳити, унинг

етакчи тараққиёт тамойилларига оид илмий тадқиқотлар² яратилган. Жиззах воҳасида яшаб ижод қилган баъзи ижодкорларнинг асарлари қисман ўрганилган, муайян илмий изланишлар амалга оширилган³. Шунингдек, “Асрлар нидоси”⁴ антологиясида ҳам баъзи ижодкорларнинг асарларига қисман тўхталинган бўлса-да, Жиззах воҳаси адабий муҳити яхлит тарзда ўрганилмаган. Ушбу ишимизда Жиззах воҳаси адабий муҳитини кенг ўрганишга ҳаракат қилинган. Тадқиқотда XX аср ва Истиқлол давридаги адабий жараёндаги етакчи тамойиллар, улар озиқланган манбалар, адабий-эстетик қарашларнинг шаклланиши, миллий ва умуминсоний кадриятлар тасвири, анъана ва ворисийлик масаласи, ижодкор “мен”ининг намоён бўлиши, ҳар бир даврнинг бу жараёнга муносабати ва адабий муҳитнинг ўзига хослигини ёритишга асосий эътибор қаратилди.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий–тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги.

²Ибрат И. Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар: Бобобеков Ҳ., Ҳасаний М. –Т.: Камалак, 1991. –Б.266–327; Солижонов Й. Фарғона адиблари. Адабий портретлар –Т.: Фарғона нашриёти, 2005.–124 б; Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Қаюмов А. Уч жилдлик. –Т.: ЎзР ФА Қўлёзмалар институти, 1999–720 б; Қаюмов А. Қўкон адабий муҳити. XVIII-XIX асрлар. –Т.: ЎзР ФА, 1996.–358 б; Қаюмов А. Қўкон адабий муҳити. –Т.: Mumtoz so‘z, 2010. – 248 б; Халилбеков А. Наманган адабий муҳити.– Т.: Руҳафзо, 1998. –176 б; Шу муаллиф. Наманган адабий гулшани. –Наманган: Наманган, 2007. –467 б; Наманганлик маърифатпарварлар.–Наманган, 2018.–134 б; Бобобеков Ҳ. Қўкон тарихи.–Т.: Фан, 1996.–116 б.; Болтабоева О.Ю. XX аср бошларида Наманганда адабий ҳаракатчилик: намоёндалари, анъаналари, янгилиниши. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)...дисс. автореф.–Т., 2019. 55б; Нусратулло Атоулло ўғли Жумахўжа. Миллий мустақиллик мафқураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърятини асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. автореф.– Тошкент, 1999. – Б. 32; Ибрат И. Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар: Бобобеков Ҳ., Ҳасаний М. –Т.: Камалак, 1991. –Б.266–327; Қобулов Н. Хоразм адабий муҳити. –Хоразм вилояти, Хоразм, 1992; Бобоҷонов П. Лафғасий. Тазкираи шуаро. –Хоразм вилояти, Хоразм, 1992; Сирожиддинов Ш. XIX аср Каттакўрғон шоирлари ижодида Алишер Навоий анъаналари: фил.фан.номз. дисс.– Самарқанд: 1991; Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. (XVI-XIX аср I ярми) ўқув қўлланма. Тошкент.: Фан, 2009.–248 б; Муҳиддинова Б. Сайидахмад Васлий Самарқандий мероси ва унинг адабий муҳитдаги ўрни: фил.фан.номз.дисс. –Самарқанд: 2009; Тожибоева М.А. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари. Фил.фан.доктори дисс... (DSc) автореф. –Т., 2018. –71 б.

³ Сувонқулов И. Жиззах музофоти шоирлари. (XIX асрнинг охири XX аср бошларида яшаган Аламқаш, Муаззамхон, Махмур Коризий ва бошқа шоирлар ижодиёти бўйича): фил.фан. номз. дисс. автореф. – Самарқанд: 1970.–26 б; Сайдалиева Н. Муаззамхон шеърятини адабий анъана ва бадиий маҳорат. Фил.фан.номз. дисс. –Самарқанд, 2002. –165; Сувонқулов И. Сангзор садолари. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. –154б; Шоира Муаззамхон. (Ҳаёти ва ижодига чизгилар) нашрга тайёрловчи Сувонқулов И. – Т.: Янги аср авлоди, 2005, 58 б; Сувонқулов И., Н.Сайдалиева. Шоира Муаззамхон. – Жиззах: Сангзор, 2010.–76б; Жалолов Т. Ўзбек шоирлари. –Т.: Фан, 1970. 197–217 б; Қодирова М. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. –Т.: Фан, 1977. 55–57 б; Ҳайдаров Ҳ. Жиззах тарихидан лавҳалар. –Т.: Меҳнат, 1990. –80б; Яна ўша. Жиззах.–Т.: Ўзбекистон, 1990. –143 б; Қодирова М. Шоира Муаззамхон. – Т.: Фан, 1992–72 б; Мулладжанова Р.А. 1916 йилги Жиззах қўзғолони мавзусини маҳаллий материаллар асосида ўқитиш // Халқ таълими. 2004. – №6. – Б. 54–56; Девон. Убайдуллох Ислом сўфи ўғли Аламқаш. – Т.: Akademnashr, 2016. 408 б; Аламқаш – Сўфи Оллоёр издоши. –Т.: Янги аср авлоди, <https://denometr.com/docs/768/index-282315-1?page=3>

⁴ Қаранг: Асрлар нидоси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1982. – Б. 200–216; 289–295.

Диссертация Жиззах давлат педагогика институти истиқболли илмий-тадқиқот ишлари режасининг 2-сон “Ўзбек адабиёти, танқиди тарихи ва бадиий маҳорат масалалари” йўналиши доирасида бажарилган (2017-2021 йй.).

Тадқиқотнинг мақсади XX аср ва истиқлол даври ўзбек адабиёти контекстида Жиззах адабий муҳитининг тараққиёт тамойилларини жаззахлик ижодкорлар асарлари мисолида ойдинлаштириш ҳамда адабий муҳитнинг ўзига хос ғоявий-бадиий хусусиятлари ва муштарак жиҳатларини очиб бериш, ижодкор бадиий оламини маҳаллий колорит билан боғлаб ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Жиззах воҳаси адабий жараёнини ўрганишда, ижод қилган муҳитнинг тарихий, ижтимоий-маданий, адабий ҳолатининг ривожланиш тамойилларини кузатиш;

адабий муҳитни XX аср ва Истиқлол даври тарзида даврлаштириб ўрганиш, ижодкорлар ҳаёти ҳамда адабий меросига оид манбаларни тўплаш, яратилган асарларни ғоявий-бадиий нуқтаи назардан таҳлил қилиш;

ижодкорлар адабий меросини бадиий асарлар таҳлили асосида эстетик идеал жиҳатини белгилаб олиш;

мазкур адабий муҳит намояндаларининг ижодида мумтоз адабиётнинг ўрнини ёритиш, миллийлик ва умуминсонийлик масаласини кузатиш ҳамда бадиий маҳорати, услубий ўзига хослигини очиб бериш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида XX аср ва Истиқлол даврида ижод қилган Жиззах адабий муҳити ижодкорлари, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси аъзолари: Иброҳим Дониш, Туроб Мақсуд, Абдулла Аҳмад, Меҳрибон Абдурахмонова, Шахло Аҳророва, Зуҳра Мамадалиева ва шоира Зулфия Бўриеваларнинг асарлари олинган. Шунингдек, Жиззах адабий муҳитининг шаклланишига катта ҳисса қўшган Муаззамхон, Аламқаш, Жўрахон Маҳзуний, Бахтиёр Мирзо, Холиқназар Олишлар ижодлари ҳам қиёсий таҳлилга тортилган.

Тадқиқот предметини XX аср ва Истиклол даврида ижод қилган жинззахлик ижодкорлар бадиий асарларининг мавзу доираси, жанрий таркиби, образлар тизими, характер ўзига хосликлари ва турли жанрдаги асарларнинг бадиий хусусиятлари ҳамда муаллиф эстетик қарашларини ўрганиш орқали Жинззах адабий муҳитининг етакчи тараққиёт тамойилларини кўрсатиб бериш ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда тарихий-қиёсий, тарихий-типологик, тавсифий, психологик ёндашув ва биографик усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

“Бўлмас”, “Қоч” радифли ғазаллар, “Ватан шулмасми?”, “Ватанни севсанг”, “Омон асра” каби шеърӣ асарлардаги ғоявий-бадиий, рамзий-фалсафӣ талқинлар адабий-эстетик идеал категориясининг муножот, муружаат-даъват, тавсиф каби трансформацияланиш жараёнлари орқали очиб берилган;

воҳа адабий муҳитида мумтоз адабий анъаналар таъсирида “Навоийга бахшида”, “Дарвеш Навоий”, “Навоийдан байтлар ўқинг”, “Соғинч ёхуд” сингари шеърларда диний-тасаввуфӣ ва фалсафӣ-ижтимоий қарашларнинг синтезлашув жараёни далилланган;

XX аср ҳамда истиклол даврида воҳа ижодкорлари яратган “Қайтмас тўлқинлар”, “Фарёд”, “Гулзор қишлоқ гулдураклари”, “Дала ҳовлидаги қотиллик” каби насрий асарлар маҳаллий ва миллий колорити, адибларнинг қаҳрамон характери ва портретини яратишдаги бадиий маҳорати аниқланган;

Жинззах воҳаси адабий муҳитининг XX аср ва истиклол даврида шаклланиши ва ривожланиши Иброҳим Дониш, Туроб Мақсуд, Абдулла Аҳмад, Зулфия Бўриева, Меҳрибон Абдурахмонова, Шахло Аҳророва, Зухра Мамадалиеваларнинг назмӣ ва насрий асарлари мисолида аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

Жинззах адабий муҳитининг шаклланиши ва ривожланишидаги асосий омиллар тизимли тарзда белгиланган;

адабий-эстетик идеал категорияси ва трансформацияланиш жараёнлари XX аср ҳамда Истиқлол даври Жиззах воҳаси ижодкорлари асарлари мисолида кўрсатилган;

Жиззах воҳаси шоирлари шеъриятида анъана ва ворисийлик масаласига хос етакчи хусусиятлар ёритилган;

насрий асарларда миллий қадриятлар тасвирини яратиш маҳорати очилган ва услубий ўзига хослиги Жиззах воҳаси адиблари мисолида илмий асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ кўйилганлиги, илмий-назарий хулосалар қиёсий-типологик, қиёсий-тарихий таҳлил усуллари орқали асослангани, ишончли илмий ҳамда адабий манбалар, интернет маълумотларидан ҳам фойдаланилгани, тадқиқот хулосалари ва тавсиялари амалиётга татбиқ этилгани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти Жиззах воҳаси адабий муҳитининг вакиллари асарларидаги адабий-эстетик идеал категориясининг трансформацияланиш жараёнлари ва уларнинг асарларида миллий ва умуминсоний қадриятлар тасвири, анъана ва ворисийлик, маҳаллий колорит услубий ўзига хослик жиҳатлари тадқиқ этилганлиги билан белгиланади ва XX аср ҳамда мустақиллик даври ўзбек адабиёти манбаларини бойитишга хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти тадқиқот натижаларидан ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси, янги ўзбек адабиёти фанларидан бўйича маърузалар ўқиш, амалий ва семинар машғулотлар, махсус курслар ўтишда ҳамда XX аср ва Истиқлол даври ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда муҳим илмий-адабий манба бўлиб хизмат қилиши мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Жиззах адабий муҳитининг тараққиёт тамойиллари тадқиқи натижалари асосида:

Жиззах воҳаси адабий муҳитининг XX аср ва истиқлол даврида шаклланиши ва ривожланиши Иброҳим Дониш, Туроб Мақсуд, Абдулла Аҳмад, Зулфия Бўриева, Меҳрибон Абдурахмонова, Шахло Аҳророва, Зухра Мамадалиеваларнинг назмий ва насрий асарлари таҳлилларидан Ф–1–ФҚ–055213 шифрли “Абдулла Қаҳҳор дастхат–қўлёзмалари асосида асарларининг илмий-қийсий матнларини тайёрлаш ва нашрга ҳозирлаш” фундаментал илмий лойиҳасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазирлигининг 2021 йил 8 мартдаги 05-12-08-1895–сон маълумотномаси). Натижада “Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор” тўплами яратилиши ва ижтимоий давр ва шахс маънавиятининг акс эттирилиши янги талқинлар билан бойитилишига хизмат қилган;

“Бўлмас”, “Қоч” радибли ғазаллар, “Ватан шулмасми?”, “Ватанни севсанг”, “Омон асра” каби шеърӣ асарлардаги ғоявий-бадий, рамзий-фалсафӣ талқинлар ва адабий-эстетик идеал категориясининг трансформацияланиш жараёнларига доир хулосалардан ОТ–А1–46 “Адабиётшуносликнинг назарӣ курслари бўйича ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш” мавзусидаги амалий лойиҳани бажаришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 2020 йил 20 ноябрдаги 39–01–04–2265 сон маълумотномаси). Натижада лойиҳада бадий асарда эстетик идеал, идеалнинг бадий ижоддаги ўрни борасида муайян хулосаларга келинишига имкон берган;

Воҳа адабий муҳитида мумтоз адабий анъаналар таъсирида “Навоийга бахшида”, “Дарвеш Навоий”, “Навоийдан байтлар ўқинг”, “Соғинч ёхуд” сингари шеърлардаги диний-тасаввуфӣ, фалсафӣ-ижтимоий қарашларидан А–1–118 рақамли “Навоий образининг тасвир ва талқинларига оид ўқув қўлланмасини тайёрлаш ва нашр этиш” мавзусидаги амалий лойиҳани бажаришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 10 августдаги 08-07-1399/с-4–сон маълумотномаси). Натижада лойиҳа анъанавийлик ва ворисийликда

жиззахлик иждокорларнинг Алишер Навоий анъаналарини давом эттирганлиги ҳақидаги илмий хулосалар билан бойитилган;

XX аср ҳамда истиқлол даврида воҳа иждокорлари яратган “Қайтмас тўлқинлар”, “Фарёд”, “Гулзор қишлоқ гулдураклари”, “Дала ҳовлидаги қотиллик” каби насрий асарлар маҳаллий ва миллий колорит жиҳатдан ўрганилганлиги, шунингдек, адибларнинг қаҳрамон характери ва портретини яратишдаги бадиий маҳоратига оид хулосаларидан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг Жиззах вилояти телерадиокомпанияси “Адабиёт дарси” кўрсатувда фойдаланилган ва уларнинг мазмун-моҳияти янги илмий-адабий манбалар эришилган (2021 йил 09 февралдаги 02–08/185–сон маълумотномаси). Натижада тингловчиларга Жиззах адабий муҳити иждокорлари асарлари билан мавзу доирасида чуқурроқ мулоҳаза юритиш учун замин яратган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 3 та халқаро ва 8 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 25 та илмий иш нашр этилган, шулардан 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этишга тавсия қилинган илмий нашрларда 6 та мақола, жумладан, 5 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 132 саҳифадан иборат.

Ї БОБ. ЖИЗЗАХ АДАБИЙ МУҲИТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ

1.1. Жиззах воҳаси адабий ҳаракатчилигининг пайдо бўлиши ва ривожланиш омиллари

XX асрнинг бошлари ўзбек адабиёти тараққиётида анчагина ўзгаришлар юз бериб, ўзбек адабиётининг руҳияти, шаклий кўринишлари ва жанрий янгиланишлари пайдо бўла бошлади. Бу янгиланишлар XX аср бошига келиб, ўзбек адабиётига янги жанрларни, янги бадий тафаккурни олиб келди. Мана шу янгиланишлар, адабий анъаналар барча воҳалар каби Жиззах адабий муҳиtida ҳам ўзига хос тарзда кўзга ташланади. Бу вақтда Жиззах адабий жараёнининг тараққиётида ҳам катта ўзгаришлар юз бергани сир эмас. Шу сабаб, адабий ҳаракатчилик қай асосда шаклланиб, қандай тараққий этгани, XX–XXI асрларда эса ўзига хос хусусиятлари билан айнан нималарда акс этиши бугунги кунда адабиётшуносларни турли масалалар доирасида баҳсга чорлайди. Бинобарин, ўзбек адабиётининг узвий қисми бўлган Жиззах адабий муҳити бадий маҳорати етук ижодкорлари билан ажралиб туради.

Маълумки, ўзбек адабиётшунослигида Хива, Бухоро, Фарғона, Қўқон, Наманган, Тошкент, Самарқанд каби вилоятларнинг адабий муҳити алоҳида–алоҳида тадқиқ этилган⁵. Уларда турли давр билан боғлиқ тарихий–маданий ҳаёт воқеалари, инсон тафаккури ва руҳиятидаги ўзгаришлар, халқнинг миллий–маънавий қиёфаси ўрганилиб, ижтимоий–сиёсий ва адабий

⁵Ибрат И. Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар: Бобобеков Ҳ., Ҳасаний М. –Т.: Камалак, 1991. –Б.266–327; Солижонов Й. Фарғона адиблари. Адабий портретлар –Т.: Фарғона нашриёти, 2005.–124 б; Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Қаюмов А. Уч жилдлик. –Т.: ЎзР ФА Қўлёмалар институти, 1999–720 б; Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. XVIII–XIX асрлар. –Т.: ЎзР ФА, 1996.–358 б; Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. –Т.: Mumtoz so‘z, 2010. – 248 б; Халилбеков А. Наманган адабий муҳити.– Т.: Руҳафзо, 1998. –176 б; Шу муаллиф. Наманган адабий гулшани. –Наманган: Наманган, 2007. –467 б; Наманганлик маърифатпарварлар.–Наманган, 2018.–134 б; Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи.–Т.: Фан, 1996.–116 б.; Болтабоева О.Ю. XX аср бошларида Наманганда адабий ҳаракатчилик: намояндалари, анъаналари, янгиланиши. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)...дисс. автореф.–Т., 2019. 55б; Нусратулло Атоулло ўғли Жумахўжа. Миллий мустақиллик мафкураси ва адабий мерос (XVII–XIX асрлар ўзбек шеърияти асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. автореф.– Тошкент, 1999. – Б. 32; Қобулов Н. Хоразм адабий муҳити. –Хоразм вилояти, Хоразм, 1992; Бобожонов П. Лаффасий. Тазкираи шуаро. –Хоразм вилояти, Хоразм, 1992; Сирожиддинов Ш. XIX аср Каттакўрғон шоирлари ижодида Алишер Навоий анъаналари: фил.фан.номз. дисс.– Самарқанд: 1991; Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. (XVI–XIX аср I ярми) ўқув қўлланма. Тошкент.: Фан, 2009.–248 б; Муҳиддинова Б. Сайидахмад Васлий Самарқандий мероси ва унинг адабий муҳитидаги ўрни: Фил.фан..номз.дисс. –Самарқанд: 2009; Тожибоева М.А. Жаид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари. Фил.фан.доктори дисс... (DSc) автореф. –Т., 2018. –71 б.

муҳитининг мураккаблиги ва ўзига хослиги кўрсатиб берилган. Шу аспектдан ёндашилса, Жиззах адабий муҳитининг шаклланиши ва тадрижий такомилани ёритиш ҳам адабиётшуносликнинг муҳим мавзуларидан саналади.

Бинобарин, ўзбек адабиёти ва маданияти ривожига муносиб ҳисса кўшган Жиззах воҳаси ижодкорлари ўзларининг бой адабий–тарихий меросига эга. Ҳозирги Жиззах вилояти ҳудудининг Зомин, Бахмал, Фориш, Ғаллаорол, Шароф Рашидов, Янгиобод туманлари ва Жиззах шаҳарларида қадимдан адабий–маданий ҳаёт ривожлангани манбалардан маълум.

Буюк ипак йўли устида жойлашган Сангзор воҳаси тарихи эрамиздан аввалги VI–VII асрлардан бошланган. Жиззахда иккита қарвон йўли мавжуд бўлган. Туркистон – Хитой ва Фарғона йўли ўтганлиги боис бўлса керакки, воҳада маданият, санъат, адабиёт кенг ривож топган ва кўплаб олиму уламолар, ижодкорлар етишиб чиққан. X аср тарихчиси Абу Исҳоқ Истарийнинг “Мамлакатлар масофаси” асарида Харақан (Ғаллаорол) ҳақида, шунингдек Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдуллахон II, Турди Фароғий, Гулҳаний, Фозил шоирларнинг асарларида Жиззахга доир қимматли хотиралар ёзиб қолдирганлари ҳақида маълумотлар мавжуд.

Хусусан, “Бобурнома”да 1501–1502 йил воқеаларида берилишича, Самарқандда Шайбонийхон томонидан қамал қилинган, сўнгра сулҳ тузишга муваффақ бўлган Бобур вақт ярим кечага яқинлашганда Шайхзода дарвозасидан чиқиб, Хожа Дийдордан ўтиб, Қорабуғ тепалигининг шимолидан Худак кентининг этаги билан Илон йўли орқали Халилия қишлоғидан (ҳозирги Қалия кўрғони ҳудудида) Дизакка келишади. “Бобурнома”да буни Бобур қуйидагича тасвирлайди: “Халилиядин Дизак келилди, ул фурсатга Дизакта Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тохир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмақлар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлиқ ва андоқ балияттин мундоқ амонлиққа келдук.

Ваҳму усраттин амоне топтуқ,

Янги жон, тоза жаҳоне топтуқ.

Ўлум дағдағаси хотирдин рафъ бўлиб, очлик шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатул–умр амонлиғ ва арзонлиғ қадрини мунча билмайдур эдик. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатлиқроқ ва яхшироқ кўринур. Тўрт–беш навбат ушмундоқ шиддаттин роҳатқа ва машаққаттин фароғатқа мунтақил бўлубдур. Аввалғи навбат бу эди. Мундоқ душман балосидин ва очлик ибтилосидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатиға ва арзонлиғ фароғатиға етуштук. Уч–тўрт кун Дизакта истироҳат қилдук”⁶. Бобурнинг Жиззах воҳасидаги Пашоғар, Зомин, Работи Хожа қишлоқларида бўлганлиги ҳақидаги муҳим маълумотларни ҳам “Бобурнома”да учратамиз.

XIX аср охири, XX аср Жиззах воҳасидаги тарихий воқеалар ҳақида эса тарихчи Ҳ.Ҳайдаровнинг “Жиззах”, “Жиззах тарихидан лавҳалар”⁷ китобларидан етарлича маълумот олишимиз мумкин. Жиззах воҳасидан етишиб чиққан кўплаб олиму уламолар, ижодкорларнинг баъзилари ҳақидаги маълумотларни эса Ж.Жўраевнинг “Жиззах вилояти тарихига оид лавҳалар”⁸ китобида учратишимиз мумкин. Шулардан ҳам кўриниб турибдики, Жиззах вилояти бой адабий–тарихий меросга эга.

Жиззах адабий муҳити ҳақида гапиришдан олдин, адабий муҳит тушунчасига жавоб беришимиз ўринли бўлади. “Адабий муҳит – ижодий муҳит. Муайян жойда яшаб ижод этган йирик шоир ва адиблар таъсирида юзага келади. Адабий муҳитнинг вужудга келиши, албатта, ижтимоий–тарихий шароит ва йирик ижодкорлар фаолияти, улар яратган ижодий мактаблар билан боғлиқдир. Масалан, Ҳирот адабий муҳити (Лутфий, Навоий, Жомий ва б.), Қўқон адабий муҳити (Гулханий, Махмур, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Завқий, Хазиний ва б.) йирик шоирлар

⁶ Бобур З.М. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989. –Б.86.

⁷ Ҳайдаров Ҳ. Жиззах.–Т.: Ўзбекистон, 1990.–143б; Шу муаллиф. Жиззах тарихидан лавҳалар. –Т.: Меҳнат, 1992.–80б

⁸ Жўраев Ж, Жўраев Ж. Жиззах вилояти тарихига оид лавҳалар. –Т.: Мумтоз сўз, 2018.

фаолияти, ижодий таъсирида юзага келган. Адабий муҳит адабий оқимлар ва йўналишлардан фарқ қилади. Бир адабий муҳитда бир неча оқим ва йўналиш бўлиши мумкин. Адабий муҳит бошқа жойлардаги адиб ва шоирлардан ўзига хослиги, ижодий алоҳидалиги, бадиий фикрлаш тарзидаги бетақрорлиги каби хусусиятлари билан ажралиб туради. Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Каттақўрғон, Хива, Қўқон, Андижон, Шаҳрихон Адабий муҳит мавжуд бўлиб, уларнинг етук вакиллари яратган асарлар ўзбек адабиётининг нодир намуналари ҳисобланади”⁹.

Модомики, Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Каттақўрғон, Хива, Қўқон, Андижон, Шаҳрихон адабий муҳитлари мавжуд экан, профессор Орифжон Икромов айтганидек, “Наҳотки, Ҳамид Олимжон сингари ўнлаб ижодкорларни етиштирган Сангзор воҳасининг ўтмиш ижодкорлари бўлмаса?”¹⁰, деган ҳақли савол туғилади. Бундай қарашларга асосланган захматкаш олим Иноятулла Сувонқулов Жиззах адабий муҳити бўйича изланишлар олиб бориб, қуйидаги муҳим хулосага келади: “Сангзор воҳасида XIX аср ва XX аср бошларида яшаган бир гуруҳ ижодкорлар борки, халқимиз уларнинг ижодидан тўлиқ баҳраманд эмас. Жиззахлик Муҳаммад Ризо, Зиёқори Мирабдулла ўғли, Юсуф Чойдўш, Шермат Маҳзун, Ғаллаорол туманидан коризлик Инъомхон Маҳжур, қоронғуллик Умрзоқ Нарзий, норвонлик Нарзулла Шароф ўғли, Ғарибий тахаллусли Нарзуллахон, ўгатлик Мискин тахаллусли Мулла Бобохон, кўкгумбазлик Усмонхон Баҳромхон ўғли, муллабулоқлик Рожий тахаллусли Абдуқодир Сангиров, балғолилик Ғозибек Муҳаммадиёр ўғли, хонақоҳлик Саидхон, Камолиддин Қори, Ёқубхон Қосимов, савруклик Муҳаммадибек Жаҳонгирбек ўғли, аламлилиқ Саййид тахаллусли Султонхон Тўра, Бахмал туманидан новқалик Қўшмурод бахши, Товошар бахши, Фориш туманидан Хадича она Шариф

⁹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000. 12 том, 1 том.Б.180

¹⁰ Шоира Муаззамхон (ҳаёти ва ижодига чизгилар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи И.Сувонқулов., Н.Сайдалиева. –Жиззах.: Сангзор, 2010. –Б.5.

кизи, Қурбонали бахши Мўмин ўғли, Мулла Қўшоқ ижоди бўйича маълумотларга, айрим қўлёзмаларга эгамиз”¹¹, –дея эътироф этади.

Адабиётшунос олим Усмонжон Қосимовнинг “...ўзининг ўлмас дostonлари билан эзгуликни тараннум этган Фозил Йўлдошдек машхур бахши–шоирлар, дунё халқлари китобхонларини ҳам ҳайратга солган дурдона асарлари билан шуҳрат қозонган ҳассос шоир Ҳамид Олимжон ва Шароф Рашидовдай атоқли адибларимиз юрти бўлган Жиззах адабий муҳитида бугун ҳам ижодкорлар Истиқлол ғояларига ҳамоҳанг тарзда қалам тебратмоқдалар”¹², деган қарашлари ушбу диссертациямиз йўналишини белгилашда муҳим асос бўлди.

Дарҳақиқат, XX аср бошларидан Жиззахда қайноқ адабий жараён кечгани бугунги кунда адабиёт аҳлига яхши маълум. Муаззамхон, Аламқаш, Коризий, Фозил Йўлдош ўғли, Ёрлақаб Бекназар ўғли, Шароф Рашидов, Ҳамид Олимжон каби шоирлар ижодини ўз ичига олган бу даврни адабий ҳаракатчилик деб аташ мақсадга мувофиқ. Негаки, бу жараён нафақат Жиззах ҳудудида, балки бутун Туркистонда кечган ижтимоий–сиёсий уйғонишни бошлаб берган жади́дчилик ҳаракати ва унинг бадий–эстетик тафаккурга кўрсатган таъсири билан чамбарчас боғлиқдир.

Жиззах адабий муҳитининг шаклланиш ва ривожланиш омиллари тўғрисида тўхталар эканмиз, ушбу омилларни қуйидагиларда кўрсатишимиз мумкин.

Биринчидан, XX аср биринчи чораги Жиззах воҳасида ижод қилувчи ижодкорлар асарларида халқ оғзаки ижоди намуналари ва мумтоз адабиётдан таъсирланиш, илҳомланиш кўзга ташланса, иккинчидан, XX аср сўнгги XXI аср чорагида Жиззах воҳасида ижод қилувчи ижодкорлар асарларида юрт тупроғининг ҳар бир зарраси, аждодлари руҳидан куч олувчи, истиқлолнинг ҳар бир онини қадрловчи, уни кўз қорачиғидай асровчи, истиқлолни асраб–авайловчи фарзандларни тарбияловчи лирик қаҳрамонлар тимсолида адабий

¹¹Шоира Муаззамхон (ҳаёти ва ижодига чизгилар). Нашрга тайёрловчи ва адабий–танкидий матнлар муаллифи И.Сувонқулов. –Т.: Янги аср авлоди, 1990. –Б.6

¹² Қосимов У. Ижодни англаш йўлида.Т.: Иқтисод-молия. 2015. –Б.121–122

эстетик идеал даражасига кўтарилган. Учинчидан, улар ижодида комил инсон идеали, нафс, ўткинчи дунё ташвишлари, ёмон хулқ эгаси бўлган инсонлардан озорланиш билан бирга яхши инсонларга интилиш ғоялари ифодаланган.

Шу ўринда эътироф этиш лозимки, жаззахлик иждокорларнинг бадий мероси ўзбек адабиётшунослигида маълум даражада ёритилган, лекин воҳа нуқтаи назаридан яхлит тарзда тадқиқ этилмаган. Шу боис мазкур диссертацияда Жаззах адабий муҳити ва унинг етакчи тамойиллари регионал–худудий жиҳатдан ўрганилиб, уларни умумлаштиришга ва муайян хулосалар чиқаришга ҳаракат қилинди. XX аср ва Истиқлол даври адабиётида Жаззах адабий муҳити иждокорларини шартли равишда куйидаги гуруҳларга ажратиб ўрганиш мумкин:

1. Жаззах воҳасида туғилиб, бошқа жойларда иждок қилган иждокорлар бўлиб, бу қатламга Ҳамид Олимжон, Назир Сафаров, Шароф Рашидов, Сарвар Азимов, Шукур Саъдулла, Оқилжон Ҳусанов, Тўра Сулаймон, Эгамберди Мустафоев, Мели Норматов, Келди Қодиров, Жонибек Субхон, Нурали Қобул, Саъдулла Ҳаким, Фароғат Камолова, Мирзабек Давронов, Гулчехра Шаҳобиддин қизи, Сайёра Тўйчиева, Барно Рустамова, Зулфия Қуролбой қизи, Икром Искандар, Фурқат Мели кабилар киритиш мумкин.

2. Бошқа жойда туғилиб, Жаззах воҳасида яшаб иждок қилган иждокорларга Муаззамхон, Фозил Йўлдош ўғли, Шарофат Ботирова, Жўраҳон Маҳзуний, Эргаш Муҳаммад, Ёрлақаб Бекназар ўғли, Туроб Юсуф, Ашурали Боймурод, Абдулқосим Мамарасулов кабилар.

3. Жаззахда воҳасида туғилиб, шу воҳада яшаб иждок қилган иждокорларга Коризий, Аламқаш, Назиржон Баракаев, Нўъмонжон Мирзаев, Иброҳим Дониш, Абдулла Аҳмад, Туроб Мақсуд, Жўра Муҳаммад, Мажид Фармон, Исоқ Исмоил, Зулфия Бўриева, Ҳамроқул Асқар, Бахтиёр Мирзо, Абдулла Қўшбоқов, Меҳрибон Абдурахмонова, Абдурахмон Каримов, Шахло Аҳророва, Холиқназар Олиш, Зухра Мамадалиева,

Абдуғаппор Шодмонқулов, Шоди Отамурод, Ойдин Дониш, Ирода Умарова, Сайфиддин Оканов, Илҳомжон Иброҳимов кабиларни киритиш мумкин.

Келтирилган маълумотлардан ҳам кўринадики, Жиззах адабий муҳити камрови анча кенг бўлиб, у турли жанрларда ижод қилган ва ўзига хос истеъдод характериға эға бўлган неча ўнлаб шоир ва ёзувчилардан ташкил топган. Диссертация ишининг XX аср ва Истиклол даври оралиғида Жиззахда яшаб ижод қилган адиблардан айримларининг ижод намуналарини ўрганиш ва уларнинг ўзига хос ва муштарак жиҳатларини ёритиш мақсад қилиб олинди.

Жиззах адабий муҳитининг шаклланишида Муаззамхон Мирсаид кизининг (1833, Хўжанд–1917, Жиззах) ўрни катта. Хўжанддан Жиззахға келин бўлиб келган шоира ярим асрдан зиёд вақт ичида Жиззахда яшаб ижод қилган. Ўзбек ва форс мумтоз адабиёти намояндаларининг ижоди билан чуқур танишган шоира аруз вазнини мукамал ўзлаштирган. Шу боис ҳар иккала тилда эркин ижод қилган ҳолда, у халқ ўртасида жуда машҳур, эл таниган ва эътироф этган шоира бўлган.

Дарҳақиқат, “Муаззамхон Жиззахда адабиётни ёқтирган шоиртабиат аёллар даврасини уюштириб, уни бошқариб турган. Жумладан, Шарофат она, Комила она (Ҳамид Олимжоннинг онаси), Саодат эркак, Розия бахши, Улуғ Кампир, Онай сўфи, Ўғилой отин, Қурбоной отин, Ҳидоятхон ва бошқа саводхон аёлларнинг ижод билан шуғулланишларида раҳнамолик қилган”¹³.

Жиззах адабий муҳитининг юзаға келишиға ва шаклланишиға катта ҳисса қўшган Муаззамхон ҳаёти ва адабий меросиға қизиқиш 1931 йилда Музайяна Алавия томонидан бошланган. Жиззахлик Сабоҳатхон исмли аёлдан шоиранинг 50 ғазалдан иборат бир қўлёзмасини Музайяна Алавия олгани, лекин номаълум сабабларға кўра олима бу ғазалларға ўзи муносабат билдирмаганлиги ҳақида маълумот бор¹⁴.

¹³ Сайдалиева Н. Муаззамхон шеъриятида адабий анъана ва бадий маҳорат. Фил.фан.номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Самарқанд, 2002. Б.14.

¹⁴ Сувонқулов И., Н.Сайдалиева. Шоира Муаззамхон.. –Жиззах: Сангзор, 2010. –Б.9.

Юқоридаги кўлёзма асосида кейинчалик адабиётшунос олима М.Қодирова ва Т.Жалоловнинг мақолалари эълон қилинган. Жиззахлик Муҳаммадхўжа томонидан тақдим этилган XX асрда Шарофат биби томонидан кўчирилган кўлёзма асосида эса И.Сувонқулов, М.Қодирова, Э.Шодиев, Н.Сайдалиеваларнинг рисола ва тадқиқотлари юзага келади¹⁵.

Ушбу маълумотлардан ҳам кўриниб турибдики, Муаззамхон адабий кечаларида фаол иштирок этган бувиси Комила она орқали Ҳамид Олимжон ижодида ҳам катта бурилиш ҳосил бўлди. Бу ҳолат, яъни ўз даври, яшаётган муҳит адабиётидан таъсирланиш, унинг шеърлятида иқрор каби жаранглаганини кўришимиз мумкин.

Яна шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, Ҳамид Олимжон ижодиёти ҳам ўз вақтида Жиззах адабий ҳаракатчилигининг шаклланиши, янги тасвирлар, оҳанглар ва образлар тизими билан бойишида алоҳида аҳамият касб этади. Бинобарин, ўзбек халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётидан озикланган Ҳамид Олимжон замонавий Шарқ ва Ғарб шеърлятини, қардош халқлар адабиётини ҳам яхши билган. Хусусан, “Навоий – ўзбек тилининг яратувчиси” номли мақоласида Фирдавсий, Шекспир, Бальзак, Лев Толстой, Пушкин каби ижодкорларнинг асарлари жаҳон адабиёти тарихида қай даражада ўрин тутса, Алишер Навоий асарлари ҳам уларникидан кам эмаслигини билдиради. Ўз навбатида Навоий асарларида кўтарилган ғоя мақсад–моҳияти, шахс тарбиясидаги умуминсоний аҳамиятини белгиловчи бир нечта жиҳатларини санаб ўтади¹⁶.

1916 йилда мардикорчиликка қарши халқ норозилиги Жиззахда ҳам юз беради. Ўлкамизда чоризм сиёсати қанчалик даҳшатли оқибатларга сабаб бўлганлигини кўплаб тарихий ҳужжатлар ва адабий манбалар тўла исбот

¹⁵ Сувонқулов И. Поэтическое наследия джизакских поэтов конца XIX и начало XX вв. АКД, Самарканд, 1970; Жалолов Т. Ўзбек шоирлари. –Т.: Фан, 1970, 197–217б; Қодирова М. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. –Т.: Фан, 1977, 55–57 б; Сувонқулов И. Жиззахнинг Зебуннисоси // Гулистон. 1970 №7; Сувонқулов И. Сангзор садолари. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1979.–154б; Шодиев Э. Шоираҳои то инқилоби. –Хўжанд.–Душанбе: Ирфон, 1986.–154б; Шодиев Э. Тазкираи шоирони. Хўжанд–Душанбе.: Ирфон, 1986.–64б; Қодирова М. Шоира Муаззамхон. –Т.: Фан, 1992; Шоира Муаззамхон (Ҳаёти ва ижодига чизгилар). Нашрга тайёрловчи Сувонқулов И. –Т.: Янги аср авлоди, 2005.–58 б; Сувонқулов И., Н.Сайдалиева. Шоира Муаззамхон. – Жиззах: Сангзор, 2010.–76б

¹⁶ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. Бешинчи том. –Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1972. –Б. 157.

қила олади. Халқимиз бошидан кечирган бу фожиалар бадий адабиётда, қатор реалистик асарларда ҳам ўз аксини топганлигини таъкидлаш зарур. Жумладан, А.Қодирий, Фитрат, Чўлпонлар ижодида, кейин эса Ҳ.Олимжон, А.Қахҳор ва истиқлол йилларида фаол ижод қилган Абдулла Аҳмад асарларида ҳам бу тарихий ҳақиқат ҳаққоний акс эттирилганини кўрамиз. Жиззахда ҳам рўй берган бу қонли воқеаларга нафақат Муаззамхон, балки ундан кейинроқ адабиёт оламига кириб келган Ҳамид Олимжон ва Назир Сафаров каби шоир ҳамда ёзувчилар ҳам бевосита гувоҳ бўлишган, ўзларининг бир қатор асарларида мазлум халқнинг дард–ситамларини таъсирчан лавҳаларда тасвишлаб берганлиги ҳамда бу анъана бизнинг давримиздаги адиблар томонидан давом эттирилганлиги ҳам Жиззах адабий муҳитидаги асосий бир ижодий йўналиш бўлиб ҳисобланади.

Яқин ўтмишда содир бўлган бу тарихий қўзғолон оқибатида кўплаб шаҳар аҳолиси қиличдан ўтказилиши билан бирга, аҳолининг бир қисми Уchteпа чўлларига сургун қилинган. Шоира Муаззамхон ҳам ана шу қонли кунларда халқ билан бирга бўлган. Ўша қонли воқеалар, халқ норозилиги, исёнлари, озодлик учун курашлар, бу йўлда қурбон бўлганларни ўз кўзи билан кўрган. Ана шундай кунлар тасвири шоиранинг “Арз” радиофи газалида ўз аксини топган¹⁷, - дейди И.Сувонкулов.

Шоира ижодини кузатар эканмиз, унинг ҳаётида кўрган азоб-укубатлари шеърятининг туб маъзига сингдирилганлигини кўриш мумкин. Биринчидан, шоира шеърларида ўзи туғилиб ўсган юртдан йироқда бўлиш мотиви етакчилик қилади. “Айламиш”, “Мубтало”, “Айлади”, “Фалак” каби газалларини айни ҳолдаги асарлар сирасига киритиш мумкин.

*Ё Илоҳо Қодиро, бўлдим фироққа мубтало,
Неча йилдур ман бўлибман элу халқимдан жудо.
Ўт туташиб ёнадур бағрим ичинда туну кун,
Қилмагил ҳеч бандани мундоғ фироққа мубтало...*

¹⁷ Шоира Муаззамхон. –Т.: Янги аср авлоди, 2005. –Б. 17(Бундан кейинги иқтибослар шу нашрдан олинади ва бети қавс ичида кўрсатилади).

*Ҳажр зиндони, Муаззам, сени маҳбус айлади,
Холиқингни ҳукмидур, сабр эт, на деб йиғларсано*¹⁸.

Иккинчидан, турмуш ўртоғи Эшонхон тақдир чархпалаги туфайли акаси Абдурахмоннинг бевақт вафот этиши туфайли унинг 18 ёшли аёлига уйланиши шоира учун катта руҳий зарба бўлади. Табиийки, бу руҳий ҳолат шоира шеърларида ўз аксини топади:

*Дилрабо ногаҳ келибон сайри гулзор айламиш,
Мен гарибни гул юзин олдида хор айламиш.
Ҳар қаю гул хор ила улфат тутар гулзорда,
Турфа таҳсинким, мени бир кўргали зор айламиш...
Бўл, Муаззам, шод, келса ёр ҳолингни сўраб,
Ким сабо ҳоли харобинг ёра изҳор айламиш (45–49б).*

Учинчидан, шоиранинг ҳасратини, дуди оҳини юқори чўққига кўтарган зарба фарзандларининг бевақт вафот этишидир. Шоиранинг 11 фарзандидан 8 нафари ёшлигидаёқ вафот этган бўлса, қизлари Ҳидоятхон 42 ёшида, Неварахон эса 21 ёшида, ўғиллари Музаффархон 24 ёшида, Ботирхон 19 ёшида вафот этиши шоирани бир умрлик айрилиқ азобига гирифтор қилади, бу ҳолат қуйидаги шеърда маҳорат билан акс эттирилганини кўрамыз:

*Дафтари иқболима ёзилди аз рўзи мисок,
Холиқим ҳукм этди ҳижрон битти муниши фироқ.
Қиз–ўғил фарзанларим ҳам боғу гулзорим эди,
Кетдилар дорилбақога барчаси бо иштиёқ...
Дилда ғам, жонда ситам, мажруҳ танда юз алам,
Бу тириклик лаззатидин манга ўлган яхшироқ (57б).*

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Навоий каби буюк устозларга издош бўлган Муаззамхон асарларида, айниқса, комил инсон шахсияти тарбияси билан боғлиқ адабий–эстетик идеаллари тараннум этилган мисралари кўпроқ эканлиги кўзга ташланиб туради. Жумладан, унинг фикрича, инсон камолотга эришиши учун ўз нафсини бошқара олиши, унга бўйсунмаслиги,

¹⁸ Сувонкулов И., Н.Сайдалиева. Шоира Муаззамхон. –Жиззах: Сангзор, 2010. –Б.50 –51

каноатда бўлиши керак. Бунинг учун комил инсонлар – “яхшилар” суҳбатида бўлиш, ёмонлар – “адўлар”дан қочмоқ керак:

*Адўлардан қочиб узлат уйин тутмасам бўлмаз,
Ўзимни яхшиларнинг суҳбатига қоқмасам бўлмаз.
Бу нафси саркашнинг доим галат йўлларига бошлайдур,
Қаноатдин югон солиб, жиловини тутмасам бўлмаз (166).*

Нафақат Жиззах адабий муҳитининг, балки кўп асрлик ўзбек адабиётимизнинг ҳам етук намояндаси бўлган Муаззамхон, айти пайтда, форс, араб тилларини ҳам мукаммал билганлиги фавқуллодда нодир истеъдодининг ёрқин бир қирраси эди. Бу жиҳатдан ҳам Навоий каби улуғ устозларнинг ўлмас анъаналарини ижодий давом эттира олганлигини кўришимиз мумкин. Чунончи, ҳассос шоиранинг юқоридаги ғазалида буюк Алишер Навоий ижодида асосий ўрин тутган инсонпарварлик ғояларидан кучли таъсирлангани ва устознинг комил инсон тимсолини яратган қуйидаги машҳур рубоийсидаги теран ижтимоий–фалсафий фикр ва қарашларни ўзига хос тарзда ва мумтоз шеърятнинг юксак талаб–мезонлари асосида поэтик мукамаллик билан давом эттирганлигига гувоҳ бўламиз:

*Хўб эл била суҳбат тутубон хўб ўлгил,
Яхшини талаб қилгилу матлуб ўлгил,
Ширин сўз ила халққа марғуб ўлгил,
Юмиоқ де ҳадисингнию маҳбуб ўлгил¹⁹.*

Томчида қуёш акс этганидек, Алишер Навоийнинг ҳамиша инсонларни комилликка бошлашдек олижаноб мақсади ва чуқур ҳаётий ғоя–фикрларни гўзал шаклда ифодалаш санъати ушбу мухтасар шеърисида ҳам яққол намоён. Халқимизда яхши бир мақол бор: “Ёмонга этагинг тегса кесиби қоч”. Шу сабаб бўлса керак, Навоийнинг барҳаёт ижодий сабоқларидан баҳраманд бўлган Муаззамхон ёмонлардан, уларнинг ғалвасидан узоқроқ туришни, яхши инсонлар даврасига боришни афзал билади ва бошқаларни ҳам шунга

¹⁹ Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд (Матни нашрга тайёрловчи: Латиф Халилов).–Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2011. –Б.212

чорлайди. Шоиранинг юксак назмий маҳорати ва нозик нуктадонлигининг гўзал намунаси бўлган бундай ҳаётий адабий–эстетик ғояларини “Қоч” радифли ғазалида ҳам кўришимиз мумкин:

Кел, эй кўнглим, ўзингга маслаҳат қил, мосиводин қоч,

*Сани кўлингни боғлар жаҳд этиб ҳирсу ҳаводин қоч*²⁰.

Улуғ мутасаввуф шоирлар ижодида устувор аҳамият касб этган ва Муаззамхон ижодида ҳам алоҳида ўрин тутувчи идеал шахс – комил инсон борасидаги ибратли қарашлари бошқа асарларида ҳам юксак санъаткорлик билан давом эттирилганки, бундай эзгу ғоя ва тимсоллар кейинчалик Жиззах адабий муҳитининг етакчи ижодий анъаналаридан бирига айланади. Жумладан, қуйидаги ғазалда шоира лирик қаҳрамон “кўнгил”га мурожаат қилиб, бу дунёнинг ўткинчи эканлиги, ундан кўплаб “яхшилар” – комил инсонлар яшаб ўтганлигини таъкидлайди. Кўнгилга мурожаат этиб, уни “яхшилар”дан ўрناق олишга чорлайди. Улар каби комил инсон бўлиб, одоб доирасидан чиқмасликка даъват этади. Нафси ҳавоийнинг истакларига берилиб кетмаслик кераклигини уқдиради. Бунинг аксича, ўзини тарбиялаш, нафсига “сайқал” бериш кераклигини айтади:

Эй кўнгил, гафлатда қолдинг, қичқириб ўтти жарс,

Кейнидин елиб югурким, қолмагил сен бир нафас.

Юкин боғлаб яхшилар кетти жаҳон айвонидин,

Охири сен ҳам кетарсан дунёни қилма ҳавас.

Ҳалқаи парвонадек доирага бошингни қўй,

Ҳалқадин таиқари чиқмас ўзни билган яхши кас (50б).

Жиззах адабий муҳитининг шаклланиш ва ривожланиш тамойиллари XX аср биринчи чорагида воҳада ижод қилувчи ижодкорлар асарларининг таҳлили мисолида кузатиш мумкин. Бу вақтда ижодкорлар мумтоз адабиёт ва оғзаки ижоди намуналаридан таъсирланиб ва илҳомланиб комил инсон идеали талқинини асарларига сингдиришга ҳаракат қилишди.

²⁰ Қодирова М. Шоира Муаззамхон. –Т.: Фан, 1992. –Б. 51.

Дарҳақиқат, халқимизнинг фидоий ва пешқадам вакиллари бўлган қалам аҳли ўз ватанларининг озод, энг гўзал, унда яшовчи халқнинг ватанпарвар, унинг ёшлари илм–фанни ўрганишга иштиёқманд, аждодлари меросига ворисийлик ҳисси билан тўлиб–тошган, ҳар томонлама комил, ундаги жамият тараққий этган бўлиши керак деган энг олий орзу–идеалларни тараннум этишдан воз кечмадилар. Ўша давр воқеликлари билан боғлиқ тарзда шаклланган бу сингари адабий–эстетик идеалга оид чизгиларни Аламқаш, Муаззамхон каби жиззахлик ижодкорлар асарларида ҳам ўқишимиз мумкин. Масалан, Аламқаш:

*Бу фалакни дастидан ҳаргиз қарорим бўлмади,
Воҳ қарорим қайда бўлган, бахтиёрим бўлмади*

–деб оҳ уради (246).

Албатта, мамлакатдаги бундай ҳолатларнинг юзага келишида жамиятнинг барча вакиллари масъулдирлар. Аламқаш ўз даври кишиларини огоҳликка чорлайди. Атрофда бўлаётган воқеалардан хабардор қилишга интилади. Жамиятни маънавий софликка, камолотга чақиради. Тубанлик ботқоғига ботган, нафс қулига айланиб қолаётган кишиларни қоралайди. Унинг бу сингари қарашлари “Эй ёронлар, қулоқ солинг бул сўзима” деб бошланувчи мураббасида акс этган. Шоир мазкур шеърда халқни алдаб молу давлат орттираётган, уларнинг ишончидан фойдаланаётган эшонларга нисбатан маломат қилади. Бу орқали кишиларни ана шундай феълу атвордан халос бўлиш, жамиятни шу сингари кишилардан поклашга чорлайди. Шеър Аҳмад Яссавий ҳикматлари йўсинида, содда ва халқона тилда битилган:

*Эй ёронлар, қулоқ солинг бул сўзима,
Не сабабдин эшонимдан кечдим мано?
Кўкрагида нафси шайтон чорзарб урар,
Ул сабабдин эшонимдин кечдим мано...
...Эшонимни дасторлари юз уч қулоч,
Нафси шайтон андин топар ҳар дам ривож,
Муридига ҳар дам боқар мисли Ҳажжож,*

*Ул сабабдин эшонимдан кечдим мано...*²¹

Аламкаш булардан бошқа шеърларида ҳам ўз адабий–эстетик идеали борасидаги қарашларини баён қилган. Хусусан, шоир идеал шахс қандай бўлиши керак деган саволга бир неча ўринда жавоб беришга ҳаракат қилади.

Масалан, қуйидаги қитъада:

*Ёр улдурки, ёрнинг айбин,
Мисли ойина рўбарў деса,
Наки орқасидан мисоли тароз,
Дўсту душманга мў–бамў деса*²².

мисралари орқали ўзи орзу қилган идеал дўстнинг портретини чизади. Унингча, ҳақиқий дўст, дўстининг айбини ойна сингари кўз олдида олиб кела олиши, тароқ сингари дўстининг феълидаги “чигинлар”ни ёза олиши керак.

Бошқа бир қитъасида:

*Олим улдурки, билсуну қилсун,
Неники қилмай, жаҳон–жаҳон билсун.
Бу иккида амал эрур мақсуд,
Одам улким, амал билан ўлсун,
Гавҳари одамий амалда эрур,
Яхши улким, амал билан бўлсун*²³

– деб ёзади. Шоирнинг бу қитъасида идеал жамият, ундаги кишилар борасидаги адабий–эстетик қарашларини кузатишимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Жиззах воҳаси адабий ҳаракатчилик жараёнининг шаклланиш ва ривожланиш тамойиллари XX аср биринчи чорагида Жиззах воҳасида ижод қилувчи ижодкорлар асарларида халқ оғзаки ижоди намуналари ва мумтоз адабиётдан таъсирланиш, илҳомланишда, хусусан, комил инсон идеали, нафс, ўткинчи дунё ташвишлари, ёмон хулқ эгаси бўлган инсонлардан озорланиш билан бирга яхши инсонларга интилиш ғояларида ифодаланган.

²¹ Сувонқулов И. Сангзор садолари. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. –Б. 145.

²² Девон. Убайдуллоҳ Ислом сўфи ўғли Аламкаш. –Т.: Akademnashr, 2016. –Б. 381

²³ Яна шу асар. –Б. 384.

1.2. Жиззах адабий муҳитида эстетик идеал категориясининг трансформацияланиш жараёнлари

Давр ва адабиёт муносабати ғоят мураккаб муаммодир. Чунки замоннинг асосий белгиси унинг тинимсиз ҳаракатдалиги, ўзгариб туриши бўлса, асл адабиётнинг бош хусусияти унинг ўзи яратилган замонга караганда кўпроқ яшашга интилиши, барқарорроқ бўлишга уринишидир. Лекин минг таассуфки, барча бадиият намуналари давр синовларидан муваффақият билан ўта олмайди. Бу масала юзасидан йирик адабиётшунос олим Наим Каримовнинг: “XX аср – инсоният тарихидаги энг улуғ асрлардан бири. Бу асрда қанчалик кўп қон тўкилган, қанчалик ноҳақликлар ва адолатсизликлар рўй берган бўлмасин, инсоният худди шу асрда келажак сари катта қадам ташлади... Бу асрда содир бўлган барча воқеалар инсоният тарихининг ажралмас таркиби. Уларнинг бизларга мақбул бўлмаган қисмларини ёддан чиқаришга, тарихдан ўчиришга уриниш бемаъниликдир...”

XX аср ўзбек адабиёти халқ ва жамият ҳаёти билан мустаҳкам алоқа ўрнатди. Бундай алоқа адабиётимизнинг аввалги босқичларида бўлмаган. Зеро XX аср ўзбек адабиёти халқ ва жамиятни ўз ортидан етаклаб, уларни хуррият ва миллий тараққиёт манзилларига олиб боришга интилди, бу интилишда муайян ютуқларга эришди”²⁴, – деган эътирофи эътиборга лойиқ.

Дарҳақиқат, XX асрдан то Истиқлолгача бўлган даврда ўзбек халқи, дастлаб, Чор Россияси, сўнгра совет ҳукуматининг мустамлакачилик ва катағон сиёсати билан боғлиқ мураккаб тарихий, ижтимоий, сиёсий, маънавий жараёнларни бошидан ўтказди.

“Адабиёт ҳамиша идеал излайди. Романтик йўл биланми, реалистик тарздами, қатъий назар, ибрат бўладиган қаҳрамон тимсолини яратишга интилаверади. Турли бадиий, яъни тасвирий–ифодавий йўллар, воситалар, усуллар, умуман, сўзнинг кўп қиррали имкониятларидан фойдаланиб, ошқорами ёки зимданми, бевосита ёки билвосита гўзаллик ва эзгуликни тарғибу ташвиқ этаверади.

²⁴ XX аср менинг тақдиримда // Жаҳон адабиёти. 2001. 24– бет.

Мураккаб ва мушкул тарафи шундаки, умуман олганда, гўзаллик ва эзгулик ҳар қанча бадий тушунчалар бўлмасин, замон ўзгариши билан бу мавҳумликларнинг мезонлари ҳам ўзгариб боради. Ёки аксинча – қарашларнинг янгиланиши замоннинг ўзгарганлигини билдиради.

Халқимиз бу кўхна тарих жараёнларида кўп–кўп ва турли–туман ўзгаришларни бошидан кечирди. Лекин Истиқлол – мамлакат ҳаётидаги ўта муҳим, ҳаётимизда туб бурилиш ясаган ниҳоятда улкан дунёқарашимизни бутунлай ўзгартириб ташлаш, онгимизни тамоман бошқа ўзанга буриб юбориш, ҳаётга, давлатга, халққа, шахсга муносабатдаги етмиш тўрт йил мобайнида зўр бериб шакллантирилган сунъий деворларни бузиб юборишга қодир куч”, – деб ёзади Султонмурод Олим²⁵.

Бинобарин, XX аср ўзбек адабиёти янгиланган адабиётдир. Бунда мавзулар, қаҳрамонлар, уларнинг дунёқарашини, ҳаётга муносабати, инсонлар ички дунёсининг тасвирлари ўзгарди, янгиланди. Адабиётда ўзига хос қаҳрамонлар пайдо бўлди. Бу қаҳрамонлар олдиндан режалаштирилган мақсадларга хизмат қилди. Шу сабаб улар “замонамиз қаҳрамонлари” дея талқин қилинди. Шундай “замонамиз қаҳрамони” ҳақида гапирамиз, ҳар биримиз уни ўзимизча излаймиз. Машҳур бир адиб XIX асрда буюк асарини айнан шу ном билан атаганини ҳам яхши биламиз. Майли, бу атама кимгадир эски, муайян қолипдаги тушунча бўлиб туюлади ҳам дейлик. Хўш, уни соддароқ қилиб, “орзудаги шахс” (идеал шахс – П.Т.) дейишга ҳаққимиз бор!²⁶

Ўз навбатида жамиятда шахс тарбияси, уларда юз бераётган ўзгаришларга нисбатан дахлдорлик ҳиссини шакллантириш, истиқлолни мустаҳкамлаш, унинг қадрига етиши борасидаги қарашларини ривожлантиришда қайси асосларга таянишимиз керак. Бу каби фазилатларни жамият аъзоларида шакллантириш учун кимларни идеал қилиб олиш зарур, янги давр адабий–эстетик идеаллари қандай бўлмоғи талаб этилади, деган

²⁵ Султонмурод Олим. Истиқлол–бахтим, саодатим...–Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.–Б. 92–93.

²⁶ Яна шу асар. –Б. 95.

саволлар Истиқлол даври адабиётининг кун тартибига қўйилган муҳим масалалардан бири бўлди. Жумладан, Н.Жўраев ва Т.Файзуллаевлар “Истиқлол ва тарихий жараён” номли рисоласида бу борадаги катор саволларга жавоб ахтарадилар. Улар мустақиллик ғояси, унинг генезиси ва ривож борада сўз юритиб, мустақиллик даври учун идеал бўлишга лойик бўлган боболаримиздан бири сифатида Амир Темур шахсиятини кўрсатганлар. Ўз навбатида бу борада И.А.Каримовнинг “Ўзбекистоннинг бугунги озодлигини мустаҳкамлаш даврида Амир Темур биз учун буюк давлат асосчиси сифатида кадрлидир. У давлат пойдеворини қурган, давлатнинг ҳуқуқий асосларини барпо этган. Унинг давлатчилик борасидаги фикрлари нафақат ўз даври, балки келгуси авлодлар учун ҳам катта аҳамиятга эга”, – деган фикрларига эътиборни қаратганлар²⁷.

Истиқлол даври ўзбек адабиётида ижодкорларнинг турли мавзуларда эркин ижод қилиш имкониятлари юзага келди. Қалам аҳли ўз асарларида шўролар тузуми давридаги каби бутун эътиборини партия ғояларини кўр–кўрона бажарадиган шахслар тарбиясига хизмат қиладиган асарлар яратишга эмас, балки инсон руҳиятини уйғотишга, унинг тарбиясига йўналтирилган асарлар ёзишга киришдилар. Бу борада улар асарлар давомида шаклланган миллий адабий анъаналаримиз ва жаҳон адабиёти анъаналарига суяндилар. Ўз навбатида ижодкорлар юқорида қайд қилинганидек, Ватанни севиш, Истиқлолни мустаҳкамлаш, унинг қадрига етиш борасидаги адабий–эстетик идеалларини ҳам ўз асарларида тасвирлаган. Ўзбек адабиётидаги бундай жараёнлар назм ва насрда ўзига хос тарзда кўзга ташланади. Улардаги адабий–эстетик идеаллар борасидаги тасаввурлар бир–бирини тўлдиради. Назмнинг имконияти етмаган ўринларда насрий асарларнинг қудратидан фойдаланилди. Чунончи, бу борада: “Истиқлол даври ўзбек шеърияти мазмун - моҳияти билан миллий адабиётимиз анъаналарига, жаҳон шеърияти ютуқларига таяниб, уларни ижобий ўзлаштириб, шакл ва мазмун такомилида янги босқичга кўтарилмоқда. Шоирларимизнинг бадиий–эстетик

²⁷ Қаранг. Жўраев Н., Файзуллаев Т. Истиқлол ва тарихий жараён. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2000.–Б. 30.

изланишлари образлар тизими, услубий ўзига хос хусусиятлари билан кўзга ташланади. Бу изланишлар шеърятимизнинг мазмун - мундарижасидаги сифат ўзгаришлари билан боғлиқ”, – деб ёзади Г.Ш.Сайдганиева²⁸.

Янги давр билан, хусусан, Истиқлолнинг илҳомбахш ғоялари билан боғлиқ бу ижодий изланишлар Жиззах адабий муҳитида ҳам самарали кечаётганлигини таҳлил этиш учун айрим шоирлар, жумладан, таниқли ижодкор Иброҳим Дониш шеърларига назар ташлаймиз:

*Меҳрсиз қариндошдан меҳрли таниш яхши,
Улфатинг соз бўлса гар ёқимли хониш яхши.
Ҳаром йўлга бошловчи, юрагингни гашиловчи,
Алдоқчи “яқин”лардан вақтида тониш яхши²⁹.*

Иброҳим Дониш ушбу шеърда адабий–эстетик идеални яратиш учун ижобий хислатларга урғу берса, бунинг акси бўлган салбий хислатлар орқали ҳам ўз идеалининг қиёфаси аслида қандай бўлиши керак, деган саволга поэтик мисралари билан жавоб беришга эришади.

*Ўзгалар юртидан бойлик излаган,
Ором билмай куну туну гиз–гизлаган
Азобларга дуч келгач йиглаб бўзлаган,
Дарбадарлар, сизга раҳмим келади.*

Дарҳақиқат, Истиқлол даври ўзбек шеърятинида ижодкорга ўз ғояси, адабий–эстетик идеалларини тараннум этиш учун кенг имкониятлар очди. Хусусан, Ватан озодлиги билан боғлиқ адабий–эстетик идеалларнинг янги қирралари кўзга ташлана бошлади. Назм аҳли ўқувчиларга асрлар давомида орзу қилинган Истиқлолнинг қадрига етиш, уни мустаҳкамлаш, бунинг учун халқимиз тимсолида кўришни истаган идеалларни тақдим қилдилар. Бу каби ижобий хусусиятларни биз Жиззах адабий муҳитининг яна бир намояндаси, ҳам назм, ҳам насрда ижод қиладиган Ш.Аҳророва асарлари мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

²⁸ Сайдганиева Г.Ш. Истиқлол даври лирикасида строфика ва ритмнинг поэтик образ яратишдаги ўрни: Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. –Т., 1997.–Б.3.

²⁹ Дониш Иброҳим. Ҳаёт китоби. Достон ва шеърлар. –Жиззах: 1998. –Б.65.

*Муҳаббат, кўксимга ой бўлиб ботган,
Тунларимни олиб қучоқлаб ётган,
Кўнглимдан ўғирлаб шеъримга сотган—
Оҳ, деган сўзингни яхши кўраман...
Севги–қиёфамас, кўксимдаги куй,
Куйким–умри боқий, азоби боқий.
Ўзим англамаган ишқи–илоҳий,
Мен фақат ўзингни яхши кўраман!³⁰*

Шеърятга, бадиий ижодга берилган бу таъриф ўзига хослиги ва ҳаққонийлиги билан эътиборга молик. Айни вақтда, самимият билан йўғрилган мазкур таърифда жаҳон адабиётининг буюк намояндалари томонидан билдирилган машҳур фалсафий фикр ва қарашларнинг ижодий давом эттирилганлигини ҳам кузатиш мумкин. Масалан, XX аср жаҳон шеърятининг ёрқин бир вакили Эдуардас Межелайтис шеърят ва ижод ҳақида мушоҳада юритиб, жумладан, “Поэтик сўз, яъни шеър шоир юрагининг акс садоси”³¹, деб таъриф берган эди.

Ҳақиқатдан ҳам, чинакам шеър, энг аввалло, муаллиф қалбининг кўзгуси, яъни шоир қалб кечинмалари, ўй–фикрларининг ифодаси бўлиб майдонга келади. Айни пайтда, самимий ва ҳаётӣ шеърят ўқувчининг қалбига йўл топиши билан унинг ҳам қалбидаги ҳис–туйғулар билан ҳамоҳанглик касб этади. “Агар қайси бир шеър сизга ёқиб қолса, демак, унда кўнглингизнинг бир четдаги сўзлар бор, туйғулар бор. “Шоир менинг кўнглимдагини ёзибди–да” – дейсиз беихтиёр. Бу ўй, ана шу шеърни ўқиётиб, бошқа бир ўқувчининг ҳам кўнглидан ўтади. Демак, шеърят нафақат шоирнинг, балки ҳамманинг кўнгли дунёси. Шоирнинг эса елкасида бир масъулият борким, у фақат ўзининг эмас, ўзгаларнинг ҳам кўнглини ифодалай билиши керак. Мен Шаҳлонинг шеърларида ана шундай кўнглидошликни туяман. Бир шеърини ўқиб, шоира билан бирга онлик

³⁰ Ахророва Ш. Ишқ нафаси. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2012. –Б.84–85

³¹ Межелайтис. Автобиографические фрагменты. Советские писатели. Автобиографии 4 том. Москва, 1972. – С. 380

сурурини туясиз, яна бир шеърида муҳаббатга ошно дилларингизда меҳрингиз, соғинчингиз, ёхуд изтиробингизни кўргандай бўласиз”, – дейди Ҳ.Худойбердиева³².

Ш.Ахророва шеъриятида Ватан мавзуси, унинг мустақиллиги, мустақилликни қадрлаш билан боғлиқ адабий–эстетик идеаллар турли хил мавзулар фонида ўз ифодасини топган. Шоиранинг адабий идеаллари юрт тупроғининг ҳар бир зарраси, аждодлари руҳидан куч олувчи, истиқлолнинг ҳар бир онини қадрловчи, уни кўз қорачиғидай асровчи, истиқлолни асраб–авайловчи фарзандларни тарбияловчи лирик қаҳрамонлар тимсолида намоён бўлади. Биз шоира ижодидаги Ватан, Истиқлол, уни мустаҳкамлаш ва қадрлашга оид шеърларини қуйидагича таснифладик: муножот, мурожаат–даъват, тавсиф.

“Муножот” – ёлбориш³³ маъноларини билдиради. Бадиий адабиётда муножот ёзиш анъанаси мавжуд бўлиб, унда муаллиф ёки лирик қаҳрамон Тангрига ёлвориб севгилиси, яқин кишиси, ўз даври подшоҳи ёки Ватанини турли хил хавфу хатарлардан ҳимоя қилиши ва омон сақлашини сўрайди. Муножотлар йирик ҳажмдаги дostonлар таркибида учраб, одатда “Муножот ба қозиюл ҳожот” – “Тангрига ёлбориш” тарзида учрайди. Буни мумтоз адабиётимиз вакиллари асарида кўплаб кўришимиз мумкин. Хусусан, Навоий “Ҳамса”си таркибидаги дostonларда ана шундай муножотлар бор. “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги муножот қисми қуйидаги байтлар билан яқун топган:

*Кетур илгимга доғи жоми тавфиқ,
Етур кўнглумга доғи роҳи таҳқиқ.
Сўзум роҳин қилиб равшан сафодин,
Шафоат жоми еткур Мустафодин*³⁴.

³²Қаранг. Ҳ.Худойбердиева. Шеърият–кўнги дунёси. \ Ахророва Ш. Ишқ нафаси.–Т.: Адабиёт ва санъат, 2012. –Б. 3.

³³ Навоий асарлари учун қисқача луғат. –Т.: Фан, 1993. –Б.180.

³⁴ Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. Мукамал асарлар тўплами 20 жилдлик 8 жилд –Фан, 1991. –Б. 13.

Шоирнинг лирик асарлари таркибида ҳам муножот мазмунидаги байтлар учрайди. Булардан ташқари Навоий саъжли насрда алоҳида “Муножот” асарини ҳам битган. Уларда қайд қилинган мавзудаги муножотлар ўз аксини топган³⁵.

Ўзбек адабиёти тарихида Тангрига муножот қилиш орқали ўз юртини асраш, уни тараққий эттиришни сўраш анъанаси, ана шу анъанага кўра яратилган туркум асарлар бўлган. Мазкур туркумга Ш.Ахророванинг “Омон асра” номли шеърини киритиш мумкин. Шеър тўрт банд ва ўн олти мисрадан таркиб топган. Ҳар бир банд ўзига хос тарзда Тангрига илтижо билан якун топган. Бундан ташқари тўртала банд ўзаро фикрий изчилликка эга. Масалан, биринчи банд:

*Темурлари қўйиб кетган эшиги муқаддас юрт,
Алпомишлар улғайтирган бешиги муқаддас юрт,
Сеҳрлидир аллалари, қўшиги муқаддас юрт,
Бешикдаги ёш жонимни асра, Аллоҳим³⁶.*

Навбатдаги байтда Ўзбекистондан дунёга донғи кетган кўплаб шахслар етишиб чиққанлиги, улар ниҳоятда кўплиги, гўё карвон бўлиб дунёнинг турли томонларига илму маърифат улашиш учун йўлларга чиқиб кетганлиги, бундай карвонлар ҳозир ҳам йўлга чиқаётганлиги, бу карвонни бошқараётган донишманд карвонбоши борлиги айтилади. Банд сўнггида Тангридан ана шу карвонни асрашни сўрайди:

Завол берма, карвонимни омон асра, Аллоҳим(10б).

Учинчи бандда бу юртда фақат юртини севувчи, имонли фарзандлар етишиб чиққанлиги, ана шундай фарзандларнинг имонини асраш сўралади. Ниҳоят, сўнгги бандда Ўзбекистоннинг бутун бўйу бастаи уч мисра орқали тасвирланган ва қуйидагича илтижо, ёлбориш билан якун топган:

Ўзбекистон осмонини омон асра, Аллоҳим!(10б)

³⁵ Навоий муножотлари ҳақида қаранг: Эркабоева Н.Қ. Алишер Навоий ижодида муножот: Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. –Т., 2008. –26 б.

³⁶ Ахророва Ш. Ишқ нафаси. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2012. –Б. 10.

Мурожаат–даъват шаклидаги шеърлар Ш.Ахророванинг Истиқлол билан боғлиқ адабий–эстетик идеалларига оид шеърларининг бирмунча катта қисмини ташкил қилади. Уларда шоира ўқувчини Ватанни севишга, унинг Истиқлолини англашга, кадрлашга даъват этади. Бу билан ўз адабий–эстетик идеалининг қандай бўлиши кераклигини кўрсатади. Унинг “Ватан шулмасми?” шеъри буларга ёрқин мисол бўла олади. Шеър тўрт банддан иборат тўққизлик шаклига эга. Ҳар бир бандда юртнинг, унда яшаётган халқнинг бирор бир жиҳати, характери очиб берилади. Бу орқали ижодкор ўқувчига мурожаат қилиб, уларни ҳар бир бандда тасвирланганларни англаш, кадрлашга даъват қилади:

*Онамнинг райҳон ҳидли,
Тонларидай наҳор йўқ,
Томларида қизгалдоқ,
Сеп ёзгандай баҳор йўқ.
Тупроқ йўлда болакай
Қалбидай безубор йўқ.
У минган тол отдай
Учқур йўқ, Бойчибор йўқ!
Ватан шулмасми, асли?*

Албатта, шеърни ўқиган ўқувчи ҳар бир банд сўнгидаги мурожаат асосида тасвирланган тимсолларни яна бир бор кўз ўнгидан ўтказди³⁷.

“Ватанни севсанг” шеъри ҳам ўзига хос композицияга эга. Шеър беш банддан иборат тўртлик кўринишида бўлиб, “Ватанни севсанг, жонинг билан сев” деган мурожаат мисраси билан бошланади. Шу тариқа бандма–банд ўз Ватанини севувчи адабий–эстетик идеалининг турли қирраларини очиб боради:

*Ватанни севсанг, жонинг билан сев,
Не–ки жон, ҳар нафас–онинг билан сев.
Энг гўзал санолар, сўзлардан олдин,*

³⁷ Ахророва Ш. Ишқ нафаси. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2012. –Б. 8.

Тоза қалб, тоза иймонинг билан сев!

Шеър мумтоз адабиётимизнинг радд ул–матлаъ санъатига ўхшатиб ёзилган. Маълумки, мумтоз адабиётимизда ғазалнинг биринчи мисраси матлаъ деб аталади. Ғазалнинг охириги мисрасида матлаъ мисра қайтарилса, бу қўлланган санъат радд ул–матлаъ дейилади. Бу қўлланиш шунчаки шаклбозлик бўлмай, матлаъда олға сурилган фикрни қайтариш орқали муаллиф унинг таъсир кучини оширишга ҳаракат қилган. Шундай қилиб, Ш.Аҳророва шеърининг биринчи банддаги “Ватанни севсанг, жонинг билан сев” мурожаат шакли билан бошланган биринчи мисра сўнгги банднинг охириги мисраси бўлиб келган:

*Широқ севмасмиди ахир жонини?
Сақлаб номусингни, фарзанд номини,
Хурлик тилар бўлса гар қурбонини,
Тўкилса, ҳар томчи қонинг билан сев!
Ватанни севсанг, жонинг билан сев,*

Шеърда Ватан туйғуси, Ватанни, Истиклолни асраш, бунинг учун фидоийлик зарур бўлса, фидо бўлишга шай турган туйғулар тараннум этилади. Босқинчиларга қарши курашган Широқ сингари оддий халқ вакилларининг жасорати ёдга олинади. Ана шундай фидоийларнинг жасорати халқ хотирасидан ҳеч қачон ўчмаслиги уқтирилади. Уларга муносиб ворислар бўлишга даъват қилинади.

“Ўғлонлар асрайди асли Ватанни”³⁸ шеърини ҳам юқоридаги каби тантанаворлик, руҳий уйғоқлик, жасорат, мардлик, фидоийликка даъват қилувчи шеърлар сирасига киритиш мумкин. Шеър олти банддан иборат тўртлик шаклида. Ҳар бир бандда Ватанни асровчи ўғлон қандай бўлиши кераклиги кўрсатилиб, унинг сифатлари намоёиш қилиб борилган. Ана шундай ватанпарвар ўғлон шарафланган. Шоира Ватанни асли “қиз қўлига қилич бермас ўғлонлар”, “ўт жонлар”, “иймонлилар”, “белбоғини белидан

³⁸ Аҳророва Ш. Ишқ нафаси. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2012. –Б.12.

ечмайдиганлар”, “мардлар”, “полвонлар” асрайди, деган қарашни ўртага ташлайди.

Шоиранинг “Аёкўз”³⁹ достони ҳам ўзига хос. Достонда подшоҳнинг кизи – Аёкўз ва унинг Ватан ҳимояси йўлидаги фидойилиги ҳикоя қилинади. Достонда подшоҳнинг Аёкўздан бошқа фарзанди йўқлиги, унинг ўғил кўриш орзуси билан яшаётганлиги айтилади. Ана шундай кунлардан бирида юртга ғанимлар ҳамла қилади. Аёкўз гарчи қиз бўлса ҳам, юртни душманлардан ҳимоя қилади ва қайтадан тинчликни ўрнатади. Достоннинг сюжети бир қарашда Тўмарис афсонасини ёдга солса ҳам, муаллиф у орқали ўқувчига юрт ҳимояси фақатгина йигитларнинг вазифаси эмаслиги, қизлар ҳам Аёкўз сингари Ватан ҳимояси учун фидойи бўлишлари керак деган идеалларини олға суради.

Шоиранинг Ватанни, Истиқлолни асраш, авайлаш билан боғлиқ адабий–эстетик идеаллари, юқорида таснифда кўрсатганимиздек, тавсифий характердаги шеърларида намоён бўлади. Бу ўринда тавсифий деб биз шартли равишда келтирдик. Ушбу гуруҳдаги шеърлар ҳам мазмун ва мавзу жиҳатидан олдингисига биров яқин турса–да, кўпроқ Ватаннинг турли кўринишлари тавсифланади. Тавсифлаш сўзининг ўзаги арабча васф⁴⁰ сўзи бўлиб, тасвирлаш, сифатлаш, бирор нарса, ҳодиса ёки шахсни мақташ, мадҳ этиш, чиройли ўхшатишлар, мажозий иборалар билан таърифу тавсиф бериш маъноларига эга. Васф алоҳида жанр эмас, балки тавсифий характердаги қатор жанрлар (қасида, мадҳия, фахрия ва б.)га хос ифода йўсини, усулидир. Васф қилиб шеърлар битган бўлса, кейинчалик унинг мавзу кўлами кенгайди: бирор шахс, шаҳар, бино, йил фасллари, ой, қалам ёки қаламдон, бошқа бирор буюм, зеб–зийнат ва шаклларни тавсифлаш мақсадида шеърлар битилди. Кўринадики, васфнинг мавзуси чекланган эмас. Шундай қилиб, Ш.Аҳророванинг Ватанга бағишланган шеърларининг бир қисми васф, тавсиф характерда. Шоира бу турдаги шеърларида ўз адабий–эстетик

³⁹ Аҳророва Ш. Моҳим. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2002. –Б. 40–51.

⁴⁰ Навоий асарлари учун қисқача луғат. –Т.: Фан, 1993. –Б.59.

идеалларини юртимизнинг ўтмиш ва ҳозирги замони, унинг гўзаллиги, Ватани деб жонини ҳам аямаган фарзандларини улуғлаш, уларни олқишлаш орқали кўрсатиб беради. Ш.Аҳророванинг бу турдаги шеърларига мисол тариқасида “Она Жиззах” ва “Бундай гўзал юрт қайда бор!” номли шеърларини кўрсатиш мумкин. “Она Жиззах” шеърида Жиззах воҳасининг тарихи бирма–бир кўз олдимиздан ўтказилади. Шеърда Жиззах туманларининг ўзига хос жиҳатлари, гўзаллиги таърифланади. Ёвларга таслим бўлмас, бўйсунмас фарзандларининг жасорати ёдга олинади:

*Сак қавмидан келётган карвон ўзинг,
Ёвларга ён бермас кичик қўрғон ўзинг,
Эрк деганда ўз кўксини қалқон қилиб,
Бир Ўрдангни минг асролган султон ўзинг,
Ғанимларинг йўригига юрмаганим,
Боласини мардикорга бермаганим,
Ўн олтинчи йилда бошсиз қолган таним,
Она Жиззах, ўтдан омон ўтган Ватан!⁴¹*

Бу бандда бир қанча рамзлар, шеърий санъатлар қўлланган. Жумладан, бу юртнинг аждодлари сакларга бориб уланиши айтилади. “Кичик қўрғон” сўзи эса, ийҳом санъатига асос бўлган. “Кичик қўрғон” Жиззах шаҳрининг “Дизак”, яъни “Кичик қалъа” деб номланганлигига ишора. Маълумки, тарихда Жиззах қалъаси муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган ва уни ҳимоя қилиш учун душманларга қарши жангларда минглаб аждодларимиз жон берганлар. Шу билан бирга шаҳар ўрдасининг бу жанглардаги аҳамияти ҳам кўз олдимизга келтирилган. Ўз навбатида юз эллик йиллик кулликка қарши курашларнинг қонли тарихларидан бири 1916 йилдаги мардикорчиликка қарши қўзғолонлар ҳам мухтасар тарзда акс этган. Булар орқали муаллиф ўз идеалларининг қандай эканлиги, қандай бўлиши кераклигига урғу беради.

⁴¹ Аҳророва Ш. Ишқ нафаси. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2012. –Б. 5.

Демак, Жиззах адабий муҳитида ижод қилган ижодкорлар қаламига мансуб шеърларни кузатганимизда Ватан ва халқнинг порлоқ келажагини ўтмиши ва бугуни билан уйғунликда талқин этувчи образлар яратилганлигининг шоҳиди бўламиз. Улар ижодида фидойилик, ватанпарварлик, инсонпарварлик ва юртга самимий муҳаббат туйғулар эстетик идеали даражасига кўтарилган. Бу даврлар тўфонидан ўтиб эстетик идеал категориясининг трансформацияланиш жараёнини ҳосил қилган.

Биринчи боб бўйича хулоса:

1. Тадқиқ жараёнида Жиззах воҳаси ижодкорлари шартли равишда қуйидагича тасниф қилинди: Жиззахда туғилиб, пойтахтда ижод қилган; Бошқа жойда туғилиб, Жиззахда яшаб ижод қилган; Жиззахда туғилиб, Жиззахда яшаб ижод қилган ижодкорлар. Бизнинг диссертация ишимизда Жиззахда яшаб Жиззах адабий муҳитига ҳисса қўшган шоиру ёзувчилардан айрим вакиллари ижод намуналари ўрганилди.

2. Муаззамхон биринчилардан бўлиб, Жиззах адабий жараённинг юзага келишига, унинг муҳит бўлиб шаклланишига асос солган. Хусусан, Жиззахда шоиртабиат ва адабиётни севган саводхон аёлларнинг ижод билан шуғулланишларига яқиндан ёрдам берган ва уларга раҳнамолик қилган. Шоира адабий кечаларида фаол иштирок этган, жаззахлик Ҳамид Олимжоннинг бувиси Комила она орқали шоир ижодида ҳам катта бурилиш ясаган. Кейинчалик Ҳамид Олимжон ижоди ҳам билвосита ва бевосита Жиззах адабий ҳаракатчилигини янгича шакл, янгича тасвирлар, оҳанглар ва образлар тизими билан бойитган.

3. Тадқиқотда адабий эстетик идеал масаласи Жиззах адабий муҳити вакиллари Муаззамхон, Аламқаш, Иброҳим Дониш ва Ш.Аҳророванинг лирик асарлари таҳлили асосида тадқиқ этилди. Жумладан, Ш.Аҳророванинг Ватан, Истиқлол, унинг мустақиллигини мустаҳкамлаш борасидаги адабий-эстетик идеалига оид шеърлари шартли равишда муножот, мурожаат-даъват, тавсиф гуруҳларига бўлиб ўрганилди.

II БОБ. ЖИЗЗАХ АДАБИЙ МУҲИТИ ЛИРИКАСИ ТАРАҚҚИЁТ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

2.1. Шеърятда анъана ва ворисийлик масаласи

Шеърят тарихига назар ташласак, ижодкорлар доимо ўзи яшаётган даврга қадар яратилган маънавий меросга таянишган, улар лирикасини қайта бадий идрок этишган ва уларнинг поэтик маҳорат сирларини “кашф этиб” илғор адабий анъаналарини ижодий давом эттирганлар. Демакки, мумтоз шеърятга ворисийлик ана шу анъаналарни янгилашда, уларни янги давр шароитига мос ҳолда шеърят ихлосмандларига тақдим қилишда кўринади. “Ижодий таъсир, анъана ва новаторлик ҳамisha бадий ижод ва адабий–эстетик тафаккур ривожининг муҳим ва зарурий бир шарти, қудратли омили бўлиб хизмат қилишини жаҳон адабиёти тараққиёти тўла тасдиқлайди”⁴². Анъана ўтмиш адабиётидан қолган энг яхши ғоявий–бадий бойликларни кейинги давр адабиёти томонидан муносиб тарзда ривожлантирилишидир. Ўтмиш адабиёти ёки бошқа халқлар адабиётларининг энг яхши ютуқлари адабий анъана бўлади. Шу маънода улардаги анъанавийлик, ворисийлик, издошлик, янгилик ва ўзгаришларни ёритиш катта аҳамият касб этади.

Хўш, бу жараён қандай содир бўлади? Анъана ва ворисийлик муносабати ва уларнинг бадий ижодда қандай зарурати ва аҳамияти бор деган ўринли савол туғилади. Кўп асрлик адабиёт тарихидан ва илмий–адабий манбалардан бизга маълумки, ўзбек мумтоз адабиёти илдизлари чуқур ва теранлиги билан, бой ва серқирра эканлиги билан диққатга лойиқ. Мумтоз адабиёт, хусусан, лирика асрлар давомидаги халқ донолиги, гўзаллик ва нафосатга бўлган интилишини, халқ завқ ва шавқи билан йўғрилган бадииятни ўзида мужассам этган.

Энди адабий анъана ва ворисийлик қандай содир бўлиши масаласига тўхталадиган бўлсак, бу ҳақида жуда кўплаб фикрлар билдирилган бўлиб, айнан анъана ва ворисийлик муаммосига ёндашишнинг икки хил йўли:

⁴²Қосимов У. Адабий-эстетик тафаккур тадрижи: анъана, ворисийлик,ўзига хослик. Фил.ф.д.дисс. -Т., 2020. –Б.82.

“Ворисийликнинг биринчи (“вертикал”) аспекти ўтмиш билан ҳозирги замоннинг ўзаро боғлиқлигини ифодалайди. Бошқа бир (“горизонтал”) аспекти эса бир даврда мавжуд бўлган маданиятларнинг ўзаро таъсири жараёнидаги ворисийлик кўриниши”⁴³ борлиги эътироф этилади.

Д.Дюришин “Адабиётларни қиёсий ўрганиш назарияси”⁴⁴ китобида бу масалага тўхталар экан, бу ҳолатни ўзаро таъсирланишдаги “Ички алоқалар” деб белгилайди ва унда бевосита ва билвосита таъсирланиш ҳоллари мавжудлигини ажратиб кўрсатади. Бевосита таъсирланишда икки объект: таъсир қилувчи ва таъсирланувчи иштирок этадиган бўлса, билвосита таъсирда учинчи объектга эҳтиёж туғилади ва бу объект биринчи ва иккинчи объектларни боғловчилик вазифасини бажаради”⁴⁵, – дейди.

Адабиёт тараққиётида адабий анъана ва новаторлик масаласи кўп асрлик тарихга эга долзарб муаммодир. Бу борадаги тадқиқотлар ижодкор услуби, давр адабиёти тавсифида жуда муҳимдир. Адабий анъана ҳақида фикр юритилганда эса, дунёни бадиий тафаккур орқали идрок этиш, билиш соҳасида даврдан даврга, авлоддан авлодга ўтиб келган адабий тажрибалар: эстетик қарашлар, тасвирий воситалар, тилдаги образлилик, эмоционаллик ва бадиий ранг–баранглик каби жиҳатлар назарда тутилади.

Адабиётда маълум бўлган, бошқалар томонидан куйланган ғоя ва мавзуларни куйлаш, улар томонидан қўлланган тасвирий восита ва образлардан фойдаланиш, адабий ҳаётда бутун Ўрта аср давомида кўпгина Шарқ мамлакатларида устувор ва долзарб бўлган масалаларни ўрганиш, биринчи навбатда, анъана билан боғлиқдир. Шарқ классикларининг ижодида шартли анъанавий ҳолатлар жуда ҳам катта ўрин тутаяди. Бу ҳол улар ижодининг асосий ғоявий–бадиий хусусиятлари билан боғланган⁴⁶.

Демак, ўтмиш ёзувчиларининг ижод тажрибасида синалган, устувор ва муҳим ғоявий ва бадиий бойликларини ёш бўғин ўз даври ва талабига кўра

⁴³Қаранг. Тожибоева М.А. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари. Фил.фан.доктори дисс... (DSc) автореф.–Т.,2018.–Б.13. Баллер Э.А., Исмоилов Ф.Ю. Ворисийлик нима? –Т.:Ўзбекистон, 1978. – Б. 21.

⁴⁴ Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М., 1975. – С. 118–119.

⁴⁵ Ҳайитметов А. Навоийхонлик сухбатлари. –Т.: Ўқитувчи, 1993. –Б.129

⁴⁶Ўша асар. –Б.129

кайта ишлаб, ижодий ривожлантиради. Адабиёт ва санъатда анъана тарихий ходиса бўлиб, муайян давр ижтимоий–бадий хусусиятларини акс эттиради. Ўзбек адабиёти эскирмаган, замон синовидан ўтган, барҳаёт, илғор анъаналарга суянади. Илғор адабий анъана ҳамма вақт новаторликка чорлайди. Бинобарин, анъана ва новаторлик орасида мантиқий боғлиқлик бор. Уларни бир–биридан ажратиб тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Шунинг учун керакки, анъананинг бойлигини шоир камолотидаги асосий омил бўлмаслиги мумкин. Унга янгилик ёндашиш, уни ривожлантириш, унга таянган ҳолда янги фикрлаш, янгилик талқин муҳимдир. Фақат анъана доирасида қолиш ижодда тақлидга олиб келади.

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётида ворисийлик, анъанавийлик устувор тамойилдир. Бу ҳол адабиётнинг нуқсонлари эмас, балки ўзига хос хусусиятидир. Бинобарин, анъанавийлик биқик ҳодиса бўлмай, унинг бағрида янгилик ҳам, маҳорат ҳам воқеъ бўлади, тақрибийликдан ўзига хосликка, эргашилдан мустақил ижодийликка, оригиналликка борилади.

Бадий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаган, ижодий меросининг боқийлиги билан ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зот Алишер Навоийнинг ижоди туб моҳияти, фалсафий, ижтимоий ва эстетик қарашларнинг юксак поэтик шаклдаги ифодаси бўлганлиги билан характерланади. Ҳеч кимга сир эмаски, Алишер Навоий шеърининг тўлалигича таъриф этишга тил ожиз. Навоий шеърининг назм оламининг энг ноёб дурдонаси ва назм ичра мўъжизаларнинг мўъжизаси ҳисобланади. У ҳаёт томирларидаги ички ҳаракатни, давр юрагидаги мураккаб ритмни чуқур ҳис эта оладиган сўз санъаткоридир. Адабий–бадий ва тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, шеърининг мулкининг султони Мир Алишер Навоий ижодидан таъсирланмаган, илҳомланмаган шоир ёки шоиранинг ўзи йўқ. Хусусан, Навоийнинг ҳаётбахш ва ҳайратомуз анъаналаридан файз топган шоирлар силсиласига Жиззах воҳаси намоёндалари ҳам қиради. Навоийга издошликнинг шеърининг ифодаси Жиззах воҳаси шоирлари

лирикасида, аввало, инсонни, ҳаётни улуғлаш, олижаноб фазилатларни тарғиб қилишда кўринади. Бу хусусият шоирнинг ижтимоий–фалсафий ва ишқий мавзулардаги қарашларида акс этади. Улар Навоий фикрларидан рағбатланар экан, оламни илоҳий (ҳақиқат) ва дунёвий (мажозий) англашга интилади ҳамда реал воқеълик ва инсонни тасвирлашга аҳамият бериши билан бирга ҳаёт ҳақидаги фалсафий қарашларини ҳам илгари суради. Уларни ҳеч иккиланмасдан Навоий мактаби вакиллари дейиш мумкин. Зотан “Махмур Коризий, Муаззамхон, Убайдулла Аламкаш... кабилар ижодида буюк Навоий анъаналарини давом эттирилганлигини кўрамиз”⁴⁷.

Жиззах адабий ҳаракатида етакчи ўрин тутган Убайдулла Исломқул ўғли Аламкаш ҳам Навоий изидан борган, унинг ғазалларида олға сурилган гоё ва фикрлардан ижодий фойдаланган ва уларни ривожлантирган, бир сўз билан айтганда ундан руҳий мадад олган. Масалан Алишер Навоийнинг:

*Хонақаҳда халқаи зикр ичра завго қилди шайх,
Аҳли диллар нақди авқотини яғмо қилди шайх...
Бовужуди масху нодонлиг мурид айлар учун,
Кўп ўзидин масху нодонроғни пайдо қилди шайх (109–бет),*

– ғазалига Аламкашнинг:

*Демангиз силки машоҳийларни барпо қилди шайх,
Бас аларга ўт қўйиб, оламни расво қилди шайх...
Доми тазвирин ёйибдур, кўнгли эл сайдиға банд,
Бас ажаб макру риёларни муҳайё қилди шайх (293–бет),*

– ғазали ҳамоҳанг ёзилган. Кўриниб турибдики, “шайх” радифли ғазалда иккала ижодкорнинг ҳам қарашлари ўзаро муштарак бўлиб, дин пешвоси бўлишига қарамасдан, ислом динини, Қуръонни етарлича англаб етмаган, ўз манфаати йўлида ҳеч нимадан тоймайдиган, илмга ва сўзига амал қилмаган нодон, нияти холис бўлмаган шайхлар қаламга олинган. Навоийда нодон мурид атрофида йиғиб, ўзидин нодонроғни пайдо қилган шайх ҳақида сўз

⁴⁷ Сувонқулов И. Сайдалиева Н. Шоира Муаззамхон. – Жиззах.: Сангзор, 2010. – Б.21

борса, Аламкашда доми тазвирин ёйган шайх, атрофига макру риёларни тўплагани қаламга олинади.

Навоий қўллаган усуллардан унумли фойдаланган Аламкаш у қўллаган сўзлардан фойдаланиб, фавқулодда ўзига хос образлар яратади. Қуйидаги ғазалда Навоийнинг лирик қаҳрамони ёр кўйида, ҳажрида кўзига олам тор бузуғ маскан бўлиб кўриниб, танасини юз яроларга айлаганини, ғамдан шам янглиғ ўлаётганда, тутуни қора тун каби уни чирмаб олаётгани айтилса:

*Ул малоҳат ганжи ҳажрида бузуғ маскан менга,
Ўйладурким, жондин айру юз яролик тан менга...
Мен ўлармен замдину йиғлаб куюб бошимда шамъ,
Дудидин чирмаб қаро ҳар тун тутар шеван менга (41–бет).*

Аламкашда бу ҳолат ўзгача, яъни ёр ҳажрида эмас, балки замон, фалакдан озорланган лирик қаҳрамоннинг ҳожати, эҳтиёжи чиқмаган тириклик шаҳрида юрганидан, ўлмакликни ўзига раво кўришлиги маҳорат билан қаламга олинади:

*Бу фалакдин ҳар замоне ўзга мотамдур менга,
Кўз ёшим ҳижрондин ҳар соате ямдур менга.
Ҳожатим ўлмас раво ҳаргиз тириклик шаҳрида,
Эҳтиёжим бал зиёд ўлмакликни ҳамдур менга (290–бет).*

Мисоллар таҳлилидан кўринадики, Жиззах музофотининг ижодкорлари Навоийни ўзларига пири устоз деб билиб, унга увайс шоғирд тушганлар. Мана шундай ижодкорлардан яна бири Муаззамхондир. “Зеро шоира кўлига қалам олиб ижод майдонига кириб келар экан, биринчи навбатда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларни устоз деб билди. Муаззам шеърлари орасида Алишер Навоий ғазалларига назира тарзида яратилган шеърларнинг мавжудлиги ҳам шундан дарак беради. Масалан, шоиранинг:

*Эй сабо, жоним ҳалокин айла жононимга арз,
Ҳоли зоримни дегил, албатта, султонимга арз (210–бет).*

- матлаъли ғазали Алишер Навоийнинг:

Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт,

Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимга айт, (85–бет)

– мисралари билан бошланувчи ғазалига назира сифатида юзага келгандир⁴⁸.

Навоий лирикасидан чуқур таъсирланган, унинг анъаналарини муносиб давом эттирган Муаззамхон ўз ғазалларида дунёвий ҳолатларни мавжуд ҳаёт иллатларини алоҳида эътибор билан қаламга олади.

Навоийнинг:

*Оҳимни сарсар айлабон ашкимни тўфон айладинг,
Бу сарсару тўфон била оламни вайрон айладинг.
Бир дам юзин кўрган замон маҳрум этарга васлидин,
Эй йиғламоқ, зўр айлабон, эй ишқ, тугён айладинг (383–бет),*

– ғазалига ўхшатма тарзда Муаззамхон шундай ёзади:

*Эй фалак, мунча жафони манга эҳсон айладинг,
Ҳам хирад уйини буздинг, бесаранжом айладинг.
Кавкаби иқболимни идбора табдил айлабон,
Толеимни наҳс этиб, эл ичра бадном айладинг (383–бет),*

– дея Муаззамхон ўз ҳаётидаги кўнгилсиз, нохуш воқеаларни қоғозга туширади.

Аламқаш, Муаззамхондан кейин адабий муҳитнинг фаол аъзоларидан Жўраҳон Маҳзуний “Навоий, Бобур, Машраб, Чархий, Ҳабибий яратган шеърият – бино яратишни орзу қилади. Ўзини эса Навоий, Бобур яратган шеъриятнинг пештоқига қўнган бир кабутар деб билади. Битган ғазаллари ҳам Навоий, Бобур, Машраб ғазалларига ўхшаб кетади”⁴⁹.

Дарҳақиқат, Навоийнинг:

*Ё раб, ул ой ҳуснининг идрокин элга мубҳам эт,
Кўз била кўнглумни ул сирри хафига маҳрам эт...
Хотири савдои ар ул зулфдин ўзга ҳавас,
Қилса, ани зулфдек ошуфта ҳолу дарҳам эт (98–бет),*

⁴⁸ Қодирова М. Шоира Муаззамхон. – Т.: Фан, 1992. –Б.25

⁴⁹ Бойназаров Ф. Сўз боши // Жўраҳон Маҳзуний. Тонг навоси. –Жиззах.: Sangzor, –Б.6.

– ғазалига Маҳзунийнинг “Харидор эт” ғазали ҳам шаклан, ҳам маъно жиҳатдан яқин яратилганлигини кўриш мумкин:

*Шу гўзал жамолига, эй юрак, харидор эт,
Юзин кўрсатиб менга, бир бор базми дийдор эт...
Хоҳ қанот боғласин ишқ, тоғдек юксалсин юрак,
Хоҳла, бўйнимга ўраб, унинг зулфини дор эт⁵⁰.*

Навоийнинг лирик қаҳрамони Аллоҳга илтижо қилиб, ёрнинг хусни олдида ақл–идроки ожиз қолганлигини, шу боис кўзигина эмас, кўнгли ҳам унга ошиқу беқарорлигини айтар экан, агар “ундан ўзгани, бошқани қилса хавас, ўзини ёр зулфи қадар ошуфтаҳол бўлишга рози” эканлигини баён этса, Маҳзунийнинг лирик қаҳрамони ўз юрагига мурожаат этади. Ёрнинг юзини кўриш унинг учун базми жамшиддан ҳам юқори эканлигини айтар экан, “ишқ қанот қоқиб, тоғдек юксалса–да, ишқни бўйнига чирмаб, ёр зулфини ўзи учун дор бўлишига ҳам рози” бўлганлигининг тасвирини кўриш мумкин. Ёхуд Навоийнинг “айладинг” радифли ғазали билан Маҳзунийнинг “айладинг” радифли ғазалида мутлақо бошқа ҳолатни кузатамиз. Навоийда:

*Оҳимни сарсар айлабон ашкимни тўфон айладинг,
Бу сарсару тўфон била оламни вайрон айладинг.
Бир дам юзин кўрган замон маҳрум этарга васлидин,
Эй йиғламоқ, зўр айлабон, эй ашқ, тугён айладинг...
Ҳар қатра ашким қонидин хирқамни айлаб доғ–доғ,
Жисмимда ҳар ердин нишон бир доғи ҳижрон айладинг (383–
бет).*

Яъни, муҳаббатимни кучайтириб, кўзимни тўфон айладинг, бу ишқнинг кучли тўфони билан оламни вайрон айладинг. Ёр бир дам юзини кўрар–кўрмас, васлини кўришдан маҳрум этаркан, ошиқнинг йиғисининг зўридан кўз ёш тугёнга айланиб, натижада кўз ёши қонидан кийган чопони доғ бўлгани, жисмининг ҳар еридан эса ҳижрон доғи ҳосил бўлганлиги куйланса, Маҳзунийда эса бу ҳолатнинг акси қаламга олинади:

⁵⁰ Жўраҳон Маҳзуний. Тонг навоси. –Жиззах.: Sangzor, –Б.34.

*Зулфинг анбарин тараб, кўнглимни ёз айладинг,
Ҳолим ноз этмай сўраб, бахт сарафроз айладинг.
Лаъли лаб берса ҳаёт, камон қошинг олар жон,
Не мурувват бу–мени ҳурмат эъзоз айладинг...
Сарв қаддинг билан бут бўлди даврон жамоли,
Меҳринг туфайли мени бахтга дамсоз айладинг.*

Яъни, ёр хушбўй қора сочларингни тараб, кўнглимни ёзиб, яъни обод айладинг, яна ноз қилмай ҳолимни сўраб бахтимни юксак, улуғвор айладинг. Қизил лабинг ҳаёт берса, камон қошларинг жон олгувдек, лекин сен менга мурувват айлаб, мени ҳурмат эъзоз қилдинг. Тик қоматинг ила бутун бўлди васли жамолинг, меҳринг туфайли мени бахтга дўст айладинг, – дейди.

Демак, адабиётдаги бу ворисийлик анъанаси бугунда ҳам давом этиб келмоқда ва яна асрлар оша давом этади. Бинобарин, ўзбек адабиёти, хусусан, шеърिया, дунё адабиётининг ажралмас таркибий қисми сифатида ворисийлик ва адабий анъаналар намоён этган бадий–эстетик тамойилларга суяниб ривожланди. Лекин шоирликнинг биринчи ўзига хос белгиси ижодкор талқинида сўзнинг янги маъно ифодалашы экан, Маҳзуний ғазаллари бунга мисол бўла олади.

Мана шундай ворисийлик ва ижодий анъаналардан илҳомланиб, ўзига хос тарзда суяниб, изчил қалам тебратаётган яна бир шоира, ёзувчилар уюшмаси аъзоси Зухра Мамадалиева ижодига назар ташлар эканмиз, унинг қалбини Мир Алишер Навоий ғазалиётидаги диний–тасаввуфий, фалсафий–ижтимоий масалаларнинг бадий–назмий тасвирлари таъсирлантирганлиги ва бунинг натижасида унинг туйғулари юракдан чиққан оҳорли сатрларда ифодаланганининг шоҳиди бўламиз:

*Навоий дилимга навое айламиш,
Сатрлар сеҳрида садое айламиш.
Май қуйиб берибон синган сафолга,*

*Харобот кўнглимни биное айламиш*⁵¹, –

Шоиранинг шеъриятини кузатар эканмиз, унинг ижодида ҳам кўплаб шоирлар каби бевосита Навоий ғазалиётидан таъсирланишни кўриш мумкин. Шеърларидаги мисралар вазн, ғоя, бадиият жиҳатидан Навоий сатрларига ҳамоҳанг ёзилган. Навоийга хос фалсафийлик, рамзийлик шоира ижодининг ўзига хослигини белгилаб беради. Шунингдек, шоира лирикасида ҳаёт фалсафаси, инсоннинг кўнгил туйғулари, қалб кечинмалари устуворлик қилади. Шоира шеърларида мавзуга боғлаб, Навоий асарлари қаҳрамонларини тилга олади. Навоийга атаб шеърлар яратади. “Харобот ичра кирдум ошуфтаҳол, Май истарға илгимда синган сафол” деб куйлаган Алишер Навоийга жавобан шоира бу шеърида кўнгил майли ила Навоий хароботига, яъни шеърият бўстонига, Баҳром Дилоромни истагандек интилагани, лекин Лайли дийдорига етолмаган Мажнундек ҳолга тушиб қолганини сатрларга сингдирганини кўришимиз мумкин.

Сўнгра майл этди дил харобат сорига,

Баҳром майл этгандай Дилором ёрига.

Интилди, излади, истади, етмади

Мажнуни бенаво Лайли дийдорига (Д.м. 14–бет).

Шоира дунёқарашини, ҳиссиёти, кечинмалари ва ҳаётини хулосаларини талмеҳ санъатидан санъаткорона фойдаланиб, мазкур бадиий образлар воситасида ифодалаган. Шеърда Баҳром, Дилором, Лайли, Мажнун поэтик восита ва уларни қўллаш билан моҳиятан шоиранинг дарду изтироблари, ҳасратга йўғрилган кечинмалари ёрқин бадиий ифодасини топган. Шеърда ортиқча бадиий бўёқлар учрамайди. Шоира Навоий шеърият бўстонига боғлиқ туйғуларини Лайли ва Мажнун тақдирига қиёсан тасвирлайди.

Шоира ўз шеърларида Навоий сатрларини айнан келтиради. Унинг “Навоийга бахшида” шеърида шу фикримизнинг исботини кўрамыз:

⁵¹Мамадалиева З. Дунёлар мовийранг...–Т.:Tamaddun, 2017.– Б.14. (Бундан кейин шу нашрдан олинган иқтибослар Д.м шаклда ва бети қавс ичида кўрсатилади).

*Атиргулнинг япрогида қоним қолмиш,
Булбул забонида хаста жоним қолмиш.
Айтилмаган битта сўз – армоним қолмиш,
“Мен ёмон бордим, вале сен яхши қол” (Д.м.10–бет).*

Хўш, хассос шоира Зухра Мамадалиева ижодида нима сабабдан Навоий ижодига эргашиш, ундан таъсирланиш ҳислари кучли? Тўғри, ижодда таъсирларсиз ҳеч бир шоир кўз очиши мумкин эмас. Ҳақиқий шеър шундай улуғ маънавият чашмаларидан ташналигини қондирмасдан, камолотга етиши душвор. Айниқса, шеърият мулкининг султони Алишер Навоий ижодидан таъсирланмаслик, илҳомланмаслик мумкин эмас.

Лекин шуни алоҳида эътироф этиш керакки, етук ижодкорнинг шеъри шакл ва маънода шоирнинг ўзини ҳам, ўзга ижодкорларни ҳам такрорламаслиги лозим. Назаримизда, Зухра Мамадалиева шундай шоиралардан. У Навоийдан таъсирланиб, унинг буюк даҳосига таъзим этса–да, ўз шеъриятига Навоийна қараш ва туйғуларни ўзига хос оҳангда сингдира олган. Унинг Навоий анъаналарига муносабатининг бир кўринишини шоир кўллаган лисон, лисоний бирикмаларини маҳорат билан ўз шеърига кўллаганида кўришимиз мумкин:

*Ойданам оппоқ тилакли ойдин оқшомим била,
Кетди у кўкка учиб, мен қолдим армоним била.
Ишқида дунёси не, ўзимдан ҳам кечдим, вале,
“Бир қадаҳ май ичмадим сарви гуландомим била” (Д.м.11–бет).*

Назаримизда, шоира Алишер Навоий шеъриятида учрайдиган лирик қаҳрамон руҳиятига ўхшаш талқинни қўллайди. У ўз муҳаббатининг эгаси билан дилдан суҳбат қура олмаганлигини эътироф этишга ҳаракат қилади. Шунингдек, шоира шеърида севгилиси билан ҳам соф самимий кўнгил билан суҳбат қура олмагани учун армонда эканлигини, бедор, ойдин кечада ўзининг кўнгли ҳам унга бегона эканлигидан зорланганлигини кўрсата олади.

Кўриниб турганидек, шоира шеърда Навоий сатрлари силсиласида парвонадек шамдан эриётган бўлса–да, унинг шеърият гулистонини тарк

этишни истамаётганини эътироф этар экан, илоҳий туйғу билан юрагида ниш урган истакни шеър қатига моҳирона сингдиради.

Шоира Алишер Навоий ижодини яхши билади, буни унинг “Алишер Навоийнинг “Лисон ут–тайр” достонидаги рамзий образлар тизими” мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилганидан ҳам кўришимиз мумкин. Назаримизда, шу сабабдан бўлса керакки, шоира Навоий ижодига ўзгача муҳаббат билан ёндошади, ғояларини ўзини сатрларида меҳр билан ифодалайди:

Мажнун ор этар юрсам биёбони ҳижронида,

Ҳасратининг тонгида, гурбат, уқубат шонида.

Зухро ўлса не ажаб Навоий калонида:

“Бир қадаҳ май ичмадим сарви гуландомим била” (Д.м.11–бет).

Шоира шеърларидаги дард китобхон қалби тубидаги ана шу туйғуларни кўзгайди, шеърнинг таъсир кучини оширади. Шоиранинг ушбу Навоийёна услубга эргашини шеърларининг қайси мавзуда бўлишидан қатъий назар, аксариятида яққол намоён бўлади.

Юрагида ишқ алангаси ловуллаб турган шоира ишқ мулкининг шоҳи Навоийнинг ҳақиқий ва мажозий ишқни тараннум этувчи ғазалларидаги инсонпарварлик туйғулари, комил инсон ҳақидаги умумбашарий ғояларидан таъсирланиб, уларни нафақат маъқуллаб, балки уларни бойитиб, давом эттирганлигини “Дарвеш Навоий” шеърларида ҳам кўришимиз мумкин:

Буюк шоир демоқ осон,

Пир демоқ осон...

Шеър мулкида,

Сўз мулкида,

Ғазал мулкида

Соҳибқирон бўлса ҳамки

Дарвеш Навоий (Д.м.3–бет).

Шеър мазмуни шуни кўрсатадики, ижодкор мисраларида ғоявий яхлитликка интилиш кузатилади, ўзи айтмоқчи бўлган ғояни, байтма–байт

очиб, далиллаб боришга ва чуқур умумлашмалар билан яқунлашга ҳаракат қилади.

*Топмадим, деб, дунёдан
Бир меҳрибоне.
Зоҳид мақомидан аъло
Майхона жоми (Д.м.13–бет).*

Шеър давомини ўқир эканмиз, унда шакл, сўзларнинг қўлланиши ҳам лирик қахрамон кечинмаси ифодасида ўзига хос услубда берилганини кўрамиз. Бу эса “Шоир субъектив кечинмаларини ифодалаши учун ҳам маъқул сўзлар топиши керак, ҳам шеърнинг шаклига тегишли воситалар билан иш кўриши лозим. Бу лирик кечинманинг мураккаблигини кўрсатади”⁵². Шеърда лирик кечинманинг кечинма образи орқали яратилишини кузатиш мумкин. Шунингдек, шоиранинг Навоий ижодидан илҳомланиш даражаси унинг шеърида бадиий образлар табиатидаги мутаносибликда ҳам акс этади:

*Ё “Харобат аро кирдим
Ошуфтаҳол”, деб,
“Май истарга илгимда
Синган сафол” деб,
Ҳақ йўлида,
Ишқ йўлида,
Ирфон йўлида
Пири калон бўлса ҳамки
Дарвеш Навоий...
Комил инсон бўлса ҳамки,
Дарвеш Навоий (Д.м.13–бет).*

⁵² Турдимов Ж.Б. Лирик кечинма табиати. Фил.фан.ном... дисс.автореф. – Т., 1999. –Б.13.

Шунингдек, шоира шеърда бошлама мисрада айтилган ғояни байтма–байт очиб, далиллаб боради ва поэтик умумлашма–хулоса чиқаради. Бу шоира шеърятининг ўзига хос хусусиятидир.

Маълумки, реаллик идеални ўйлашга туртки берар экан, шоира шеърдаги такрорланаётган сўз, такрорсиз ташбеҳни ортидан эргаштирган ва ана шу ташбеҳ ҳаракатида янги фикр кўз очган ва ташқи манзарадан ботиний чизгига етаклаган.

Шоира шеърларини ўрганар эканмиз, унинг шеърый оҳанглари таъсирли, халқона ташбеҳлари эса ўринли, ифодаси нафис эканлиги яққол кўзга ташланади. “Навоийдан байтлар ўқинг” шеъри бунга яққол исбот бўла олади:

*Машириқданми, мағрибдан бир наво келди,
Навосоз бир Мажнунсифат сиймо келди.
Шунда дилдан ўтлуғ–ўтлуғ ҳаво келди,
Шул ҳаво–ла жон дардига даво келди⁵³.*

Шоира ижодда мумтоз адабиётдаги анъанавий тимсолларга янгича муносабатда бўлади. Барча шоирлар ўз қаҳрамонини ишқ борасида Мажнунга қиёс этадилар. Мажнун ва Лайлини ишқ борасида идеал қаҳрамон қилиб берадилар. Шоира эса бу масалага янгича ёндошиб, лирик қаҳрамонини Мажнундан ҳам юксак, яъни Навоийдек улуғ зот, деб таърифлайди. Бу анъана негизидаги янгилик.

*Тўлин ой–ла зийнатланган оқшом чоғи,
Гул атрига тўлган лаҳза ишқинг боғи,
Агар Лайли бўлолмаса, дил тош қотсин,
Навоийдан байтлар ўқинг, тонглар отсин (М.ш.11–бет).*

Зухра Мамадалиева шеърларини ўқир эканмиз, у ҳақида Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол бежизга қуйидагича фикр билдирмаганлигига амин бўламиз. “Жиззах – буюк шоиримиз Ҳамид Олимжоннинг Ватани. Ана

⁵³ Мамадалиева З. Муҳаббат шамоли...–Т.: Турон–Iqbol, 2018. –Б.11 (Бундан кейин шу нашрдан олинган иқтибослар М.ш шаклда ва бети қавс ичида кўрсатилади).

шу табаррук тупрокдан яна бир юлдуз балқиб чиқиши – қувончли ҳодиса... Илло, истеъдод ҳар куни туғилмайди, миллиондан биттаси бўлиб дунёга келади”⁵⁴.

Дарҳақиқат, шоира ўз шеърларида инсоннинг нозик туйғуларини, дил кечинмаларини, руҳий тўлғонишларини нозик чизгиларда бера олади.

*“Соқий, олиб кел қадаҳе, ёр эсанг,
Меҳру вафо шарти била бор эсанг.
Оғзима жон етди, даво қил манга,
Ваъда нечук эрди, вафо қил манга”...*
Навоийдан байтлар ўқинг, тонглар отсин (М.ш.12–бет).

Шоира томонидан қўлланган поэтик тасвир усуллари асос эътибори билан лирик қаҳрамоннинг ички туйғулари, руҳий ҳолати, кечираётган дарду хасратлари, ишқ онларини орзу қилиб ўтаётган дамларнинг нечоғли азобли, гўёки туганмайдигандек қилиб тасвирлашга, умуман олганда, инсоннинг субъектив ҳаёти, унинг характерли манзараларини очишга қаратилган. Бу тамойилни айнан Зуҳра Мамадалиева ижодида ҳам кузатиш мумкин.

Зуҳра Мамадалиева шеърларида инсонпарварлик, халқчиллик, муҳаббат мавзусини ранг–баранг бўёқларда тасвирлайди. Жумладан, “СОҒИНЧ ёхуд” шеърида фалсафий ва рамзий талқинларнинг ўзига хос жиҳатларини кўриш мумкин. Шоира лирикасида мазмуннинг ҳаётийлиги, халқчиллиги билан бирга шеър вазнидаги равонлик ва ўйноқилик, бадий талқиндаги жўшқинликни учратамиз:

*Бу майхона аро кирдим, энди,
Қолсам ўлдирарлар, қолмасам, ўлам.
Соқий май тутодир биллур қадаҳда,
Олсам–ўлдирарлар, олмасам – ўлам ⁵⁵.*

⁵⁴Қаранг. Камол Жамол. Шоиранинг дил дафтари // Мамадалиева З. Дунёлар мовийранг...–Т.: Tamaddun, 2017. –3–4.

⁵⁵Мамадалиева З. Дунёлар мовийранг...–Т.: Tamaddun, 2017. –Б.22

Юқоридаги мисралардан ҳам кўришиб турибдики, лирик қаҳрамон кутилмаган тарзда ниманидир инкор этиб, ниманидир тан олиши керак. Бунда туйғулар зиддияти ўзаро тўқнашади. Шеър мазмунига мантиқан ёндошадиган бўлсак, **майхона** – **дунё**, инсон ҳаётга келар экан, хоҳлайдими йўқми дунё чархпалагида айланади, дунё эса “кундузи бўлган тун”, “ёзи бўлган қиш” каби. Шоира лирик қаҳрамони эса, тун каби кўнгли қора, қиш каби юраги совуқ инсонларга қарши тура оладиган **соқий**, яъни **ҳаёт** берган **май** – **ишқ**дан куч олади.

Наздимизда, ҳар қандай шеърда сўз унинг ўзи акс эттиришни истаган фикр ва туйғудан келиб чиқиб, бир неча маъноларни ифодалайди. Ушбу шеърда ҳам шоира қўллаган сўзнинг мажозий моҳиятини айнан идрок этиш душвор. Лекин, бизнингча, шоира лирик қаҳрамонидаги ана шу ҳолат, шоирликка даъво қилиш, шеърият оламига кириш ҳам ижодкор учун руҳий азоб, уни бўғади, қийнайди, ўлдиради. Бироқ тан олмаслик, ўзлигини инкор этиш, шеърият дунёсидан воз кечиш ҳам унинг учун ўлимдир. **“Соқий” ижодий илҳом** бўлса, **“майхона”** ижодга бўлган **муҳаббат**, **ишқ**дир. Мана шу ижодий йўлдаги гўзалликдан баҳраманд бўлиш “биллур қадаҳда”ги, ижодий жараёндаги қийноқлар, тўлғанишлар шоирани ўлимга яқинлаштиради. Бироқ бундан воз кечиш эса уни сўзсиз ўлдиради. Шоира ўз шеъри орқали лирик қаҳрамон қалбида кечадиган эврилиш туғёнларини, руҳий қийноқларининг фалсафий моҳиятини ойдинлаштиришга ҳаракат қилади. Шеър гўзал ташбеҳлар билан, ширали оҳанг билан, сирли мўъжизавий дард билан кишини ўзига тортиб туради.

Шоира шеъриятидаги кучли дард, илоҳий суҳбатга мойиллик, ички туйғулар ёрқин ифодасининг халқона оҳангда берилиши шеърнинг таъсирчанлигини таъминловчи омил, деб ўйлаймиз:

Васфингни эшитиб, мастона бўлдим,

Дунёда дунёдан бегона бўлдим.

Кўйингда биринчи қадамни қўйиб,

Ориф бўлай дедим, мастона бўлдим (Д.м. 57–бет).

Маълумки, ишқ–муҳаббат талқини шоирлар ашъоридаги энг серқирра мазмун–моҳият касб этувчи мавзу саналади. Жумладан, инсоннинг инсонга, ҳаётга, табиатга ва Яратувчига бўлган самимий севгисини ифодалаган шеърлар бу кенг қамровли мавзунинг таянч устунидир. Ҳақиқий ишқ инсоннинг Аллоҳга, мажозий ишқ эса инсоннинг инсонга, ҳаётга, табиатга, бутун мулки борлиққа бўлган муҳаббатидир. Шоиранинг ушбу шеърида бу тушунча орифона ишқ тарзида бадий ифодасини топган. Бу дунё лаззатларига берилиб қолган лирик қаҳрамон Аллоҳ васфини эшитгач, фоний дунёдан воз кечиб, Ҳақ йўлига қадам қўяди. Бу ҳолатни шоира “мастона бўлдим” тарзда ифодалайди. Ишқ ва орифлик бир–бири билан чамбарчас боғлиқ, бири иккинчисини доимо тақозо қилиб турувчи тушунчалардир. Аллоҳ ишқида, унинг кўйида орифлик аслида мастоналикни талаб этади.

Чунончи, “Адабиётнинг бош вазифаси бу – инсонни тадқиқ қилиш, инсонни улуғлаш, ундаги ғайриинсоний иллатлар ва одамийлик фазилатларини кашф этиш. Инсоннинг кўнглидаги раҳмон билан феълидаги шайтоннинг сир–синоатларини, қилмиш–қидирмишларини очиб бериш”⁵⁶, – экан, шоира Зухра Мамадалиева шеърларида ҳам ҳаёт фалсафаси ёки бир сўз билан айтганда қаҳрамонлари турли тоифадаги инсон эканлигини кўришимиз мумкин. Шоиранинг лирик қаҳрамони “оқни қора қилиб” ўз ҳақиқат фалсафасини тузиб олганлардан, кўнгли зада, безиллаган:

Ростни ёлгон дединг “ҳақни деб”, албат,

Оқни қора қилдинг, қалқон –ҳақиқат.

Ҳаммасига қойил, бироқ дил зада,

Ҳақнинг куни сенга қолганидан фақат (Д.м. 58–бет).

Яъни, лирик қаҳрамон юрагида мана шундай маҳзун туйғулар, у тортган ранж–алам, душманлар ҳийласи, дўстлар фириби натижасида уйғонган. Демакки, унинг руҳий ҳолати дарду кечинмалари, изтироблари, шоира шеърларида дил оғриқлари асосида қурилган ўртанишлар талқинида

⁵⁶ Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърияти. –Т.: Фан, 2007. –Б16.

ёритилган. Шу сабабли, шоира лирикасида кечинманинг фожиявий рангини кўрсатиш устувор:

Жононага қурбон қилгали жон қани?

Йўлида кечай десак, имон қани?

Орқадан келиб ханжар санчарлар–эй,

Қалқон қани? Беллашгани имкон қани (Д.м. 58–бет).

Шоира лирик қаҳрамони ўз жонини камтаринлик билан жонлар соҳиби бўлган жононага фидо қилишга арзимаиди, имон имкони ҳам унинг йўлида воз кечишга номуносиб деб баҳолар экан, шу ўринда шоиранинг айнан тасаввуфий томондан фикрлаётганига гувоҳ бўламиз. Зеро, тасаввуфда жондан ва имондан воз кечмай туриб, ҳақиқий ёр ҳисобланмиш Аллоҳга етишиш мумкин эмас. Шеърнинг кейинги икки сатрида эса шоира мутлақо ҳаётий хулоса чиқаради: беллашишга юрак ютмайдиганлар орқадан келиб, ханжар санчишади – афсуски орқада қалқон бўлмайди. Бундай икки хилликнинг яхлит бир шеърда жо бўлиб, уйғунлик касб этиши шоира ижодининг ўзига хосликлардан бири, деб ҳисоблаш мумкин.

Инсон ҳаётга келар экан, албатта, яшаш учун курашади. У ҳамиша меҳр–муҳаббатга ташна, лекин имонсиз одамлардан чеккан жабрлари, олган жароҳатлари, шоира лирик қаҳрамонини ёмон томонга ўзгартирмайди, балки ажаблантиради:

У менга севишни ўргатди, лекин

Ўзи билмаган ишни

Бировга қандай ўргатдийкин? (Д.м. 60–бет).

Бу ҳолат ҳам маъшукнинг ҳар қандай жабру ситамини табиий деб қабул қилган, ундан ҳеч қачон ёмонлик изламайдиган мумтоз адабиётдаги ошиқ образидан таъсирланиш, уни янги талқин билан бойитиш десак муболаға бўлмайди. Шоиранинг фалсафаси ҳаётда ўз ўрнини излаш, ўзлигини топиш ақидасида намоён бўлади:

Бандидан узилган барг,

Ноумидмас,

*Она Ерда бошлар қайтадан ҳаёт*⁵⁷.

Ушбу қисқагина ижод намунасида ер остига кириш, яъни ўлимни ҳаётнинг бошқа тарзи сифатида ифодалаган тасаввуф фалсафаси таъсирида намоён бўлган.

Орифу фозиллар инсон кун парчаларидан иборатлиги, ҳар куни унинг вужудидан бир парча кетиши, ҳар лаҳзаси ҳисобли экани ҳақида айтиб ўтадилар. Шу ўринда айтиш мумкинки, Абу Ҳамид Ғаззолийнинг: “Умрнинг ҳар бир соати, балки ҳар бир нафас нодир жавҳар янглиғ бебаҳодир, ҳеч нарса унинг ўрнини босолмайди”⁵⁸, деган сўзлари шоиранинг “Оқ капалак учди..” шеърида бош ғоя даражасига кўтарилган.

*Умр ўткинчи ел умр бир фасл,
Бизга не ёдгор гул баҳорлардан?!
Лекин... бир хуш наво эсдию насим,
Оқ капалак учди олмазорлардан*⁵⁹.

Лекин шоиранинг лирик қаҳрамони бўсағадаги ҳар бир янги кундан умидвор. Чунки у Ҳаётга ташна. Кунларини эзгулик нурлари аро ёлқинлантормоқчи. Бу кунлар жарангли нидо каби қалбни тўлқинлантиради, янги–янги орзуларга эшик очади:

*Найсон шивирлади гунча лабида,
Қизгалдоқ кўксима бошини эгди...
Қуёш дийдорини кўргач, булоқлар,
Кўз очди, қуввати жонларга етди* (Д.м. 17–бет).

Бироқ ҳали абадият остонасигача қанча–қанча машаққатли кунлар, ой–йиллар бор. Шоира буни жуда яхши ҳис қилади, шу сабабли шоиранинг лирик қаҳрамони умр моҳияти, ҳаёт маъносини гўзалликка бурканган турмушда деб билади:

*Яна авжи алёр. Яна соз, наво,
Гарчи, умр сизмас гул баҳорларга.*

⁵⁷ Мамадалиева З. Муҳаббат шамоли...–Т.: Turon–Iqbol, 2018. –Б.56.

⁵⁸ Абу Ҳомид Ғаззолий. Тавба китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2003. –Б.28.

⁵⁹ Мамадалиева З. Дунёлар мовийранг...–Т.: Tamaddun, 2017. –Б.17

*Минг йил мафтун бўлсак арзигаъ, аммо,
Оқ капалак учган олмазорларга (Д.м. 17–бет).*

Шоиранинг ниҳоядан ибтидони, таназзулдан тараққиётни излаган лирик қаҳрамони кучли, курашувчан, ҳаётга тийран кўз билан боқувчи образ. “Соябонга бахшида” шеърда худди шу ҳолат намоён бўлади. Соябон ёмғир ёғаётганда ҳимоя вазифасини ўтар экан, шоира соябонни инсонни ҳимоя қилувчи устоз, падар каби реал феноменлар, ғоя, фикр каби мавҳум ҳодисаларга муқояса қилади:

*Соябон. Оманатгина бошпаноҳ,
Уч–тўрт қарич ерни қилгудек соя.
Ким учун соябон устоз ё падар,
Кимлар учун эса ўтқир бир ғоя!
Хизматини ўтагач, йиғиб олишиб,
Тахлаб қўйишади соябонларни.
Менинг аждодларим Ҳақ васлин истаб,
Соябонсиз кезган дашт, биёбонларни (Д.м.19–бет).*

Ушбу шеърни ўқир экансиз, саҳрода жазирама куёш тиғида олға кетаётган дарвеш кўз олдингизга келса, не ажаб. Бизнингча эса, жонсиз соябонга қарши қўйилган айни манзара шеърнинг ютуғи ҳисобланади.

Шеър давомида шоира устоз, падарларининг таълим–тарбиясини олган, аммо ўз кучига ишониб, ғоя ҳамда фикрларига таянган ҳолда ўз йўлини топган аждодларимиз изидан бориб, соябонсиз юришни орзу қилади:

*Майли, шубҳа қилинг, майли ёзғиринг,
Маним эътиқодим шак–гумонларсиз.
Баҳра олгайдирман умрим борича
Оби раҳматидан соябонларсиз (Д.м.19–бет).*

Шеърдаги “оби раҳматидан” бирикмаси нафақат сувдан, ёмғирдан маъносида, балки Яратганнинг неъматларидан, иноят зиёсидан, бир сўз билан айтганда ажрдан ҳар хил “соябон”ларсиз баҳра оламан, деган кенг маънони ифодаламақда.

Шу ўринда, адабиётшунос олим Т.Бобоевнинг “Мазмун – ғоявийлик, шакл – бадийлик ҳодисаси”⁶⁰, деган қарашларидан келиб чиқиб, шоира шеърларини шакл мазмунга, мазмун шаклга тўла монанд ҳақиқий санъат асари даражасига кўтарилганини кўрамиз.

Хусусан, “Фойдали маслаҳат ёхуд тўпори шеър”ида шоира ўзига хос фалсафани олдинга суради. Яъни, халқ мақоли билан айтганда “Ёган оғизга ош, йиғлаган кўзга ёш”, нақлига кўра шоира лирик қаҳрамон тилидан пессимист эмас, балки оптимист бўлиб яшаш кераклигини бадий лавҳаларда ифодалаб беради:

*Дунё асли недир? Бир чархипалак,
Фарқсиз Сиз хоҳ унда тўкилинг, тўлинг,
Даҳони “жинни” деб қилсалар эрмак,
Сиз расво дунёнинг устидан кулинг (Д.м.35–бет).*

Дунёни салбий отенка билан тасвирлаш ҳам тасаввуф адабиётининг тасвирлаш йўлларида биридир. Мана шу тасвирларда муаллиф дунёқарашининг ушбу фалсафадан таъсирланган ҳолда оригинал ифодалаш тамойили кўзга ташланади.

Бугунги қайноқ ҳаёт оқими зарбаларини туйишда, воқеа–ҳодисалар жараёнини эстетик баҳолашда табиат одил ҳақиқат бўлиб гавдаланади. Хуллас, шоира қалбида, қонида эзгу мақсад йўлида чорлаётган туйғулар – фикрлар оловидан иборат эканлигини кўрамиз:

*Бир бор йиғлаганни йиғлатаверар,
Шу содда фалсафа сирини билинг.
Кўзга ёш келса ҳам “дайди” Канурдай
Бедаво дунёнинг устидан кулинг! (Д.м. 35–бет).*

Шоира шеърларини кузатар эканмиз, уларда яратилган характер руҳиятига кира олганини, у каби ҳолатни, унинг ролини бажара олганини кўрамиз. Ва натижада ўзига хос поэтик образ ярата билган. Шоира шеърлятида лирик кечинма лирик қаҳрамоннинг ҳис–туйғулари ифодаси

⁶⁰ Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1979. –Б. 96.

сифатида намоён бўлади ва кўнглидаги ҳаяжон, ўзгариш, эврилишлар ўша қаҳрамоннинг номидан ифода этилади:

*Зарра бўлсам, агар нури жаҳонимдан беҳабарман,
Ё қатраманки, мавжланган уммонимдан беҳабарман.
Қайдасан, эй Пири комил, англаб Зухрога мақсудни,
Қай йўлдадирманки, борар маконимдан беҳабарман* (Д.м.57–
бет),

– дейиш орқали шоира ўз ҳиссиётларини баён қилар экан, Пири комил сўзини бош ҳарфлар билан беради. Бундан шоира бу сўзга алоҳида урғу беради. Унинг ўз маъносини кучайтириб, тассавуф алломаларининг йўлбошчиси рамзи сифатида ёндошади.

Юқоридаги таҳлиллардан шуни айтиш мумкинки, шоира шеърларининг сўзлари табиий, қуйма сатрлардан иборатлиги сабабли ўқимишли. Бу эса, шоиранинг “...юрдаги сезги тўлқунларини сўз орқали ташқариға тўкмак”⁶¹лигини чуқур ҳис қилганлигидан, бир сўз билан айтганда, туғма қобилият эгаси эканлигидан далолат.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, анъана ва ворисийлик барча адабий муҳитларда бўлганидек, Жиззах адабий муҳитининг вакиллари Муаззамхон, Убайдулла Аламқаш, Жўрахон Маҳзуний ва улар изидан борган, Навоий ижодидан таъсирланган, истиқлол даври шоираси Зухра Мамадалиевалар ижодида ҳам ўз тажассумини топган.

2.2. ШЕЪРИЯТДА ИСТИҚЛОЛ ВА ВАТАН ТУЙҒУСИ ТАЛҚИНИ

Ўтмишда шоиру шоираси, олиму олимаси бўлган халқ энг бахтли халқ ҳисобланган. Чунки халқ ўз аламлари, севинчларини уларга айтган ё бўлмаса, халқнинг юрагидаги орзу – ниятларини ўз шоиру олимлари бутун оламга, одамларга ўз яратиклари билан етказган.

⁶¹ Фитрат. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б.20.

Истиклол сабабли қадимий анъаналарга бой адабиётимизнинг ижодий имкониятлари ҳам кенгайди. Энди қалам аҳли ўз миллатининг ҳаққоний тарихи, Ватан озодлиги, халқнинг яшаш тарзи ва орзу–армонлари ҳамда анъаналари, юртдошларининг дарду шодликлари ҳақида куйлаш, нафақат куйлаб, балки жаҳон адабий тафаккури анъаналари мезонига жавоб бера оладиган юксак ижод намуналарини яратиш имкониятига эга бўлди.

Киши ўз аждодлари томонидан яратилган маънавий меросга, боболаридан ёдгорлик бўлиб қолган она юртга муҳаббат руҳида тарбияланган бўлса, унинг миллатпарварлиги ва ватанпарварлигидан таъсирланиш ва илҳомланиши ҳам табиий бир ҳол ҳисобланади. Албатта, ижодкор қайси халқ фарзанди бўлса, у шу халқ дарди, кечаги изтироблари ва айни дамдаги шукроналарини теранроқ куйлайди.

“...Ватан бизга ато этилган улуғ неъмат экан: Ватанга муҳаббат ҳам ҳар биримизга берилган улуғ неъматдир”⁶². Ватан барчамиз учун муқаддас экан, ана шундай Ватанни севган ва мадҳ этган ватанпарвар шоиримиз Республикада хизмат кўрсатган маданият ходими, Ўзбекистон журналистлар ва ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Жиззах адабий муҳитининг намояндаси Иброҳим Донишдир. Болалар шоири бўлган Иброҳим Дониш “Помидор нега қизил?”, “Дилоромнинг кўшиғи”, “Чароғон юлдузлар”, “Тушдаги саргузашт”, “Ҳандалак”, “Меҳнатдан топилган бахт”, “Етимнинг бахти” номли китоблари, “Чўл фарзанди”, “Қўштерак афсонаси”, “Алпомишнинг тўйи”, “Ҳаёт китоби” номли дostonлари, “Армон”, “Маҳаллам ва маҳалладошларим” номли балладалари, “Ўчмас хотиралар” номли қиссаси ва “Қўшнилари можароси”, “Номус қурбони”, “Эл Саодати” каби драмалари кенг китобхонлар оммасига яхши таниш. Дарҳақиқат,

*Дунёда ҳеч ўлмайдесанг,
Қолдир юртда яхши ном.
Авлодларинг эслар шунда,*

⁶² Шарафиддинов О. Маънавий камолот йўллари. –Т., 2001. –Б.26.

*Эъзозлар сени мудом!*⁶³

– деб куйлаган ва бу сўзларни ўз ҳаётига дастуруламал қилиб олган шоир ўзидан ўзбек адабиётига, хусусан, Жиззах адабий муҳитига катта адабий мерос қолдирди.

Нуқсоним йўқ дема, доғ бор ойда ҳам,

Бир камлик сезилгай ҳатто бойда ҳам.

Билимни пеш қилиб бурнинг кўтарма,

Камтар камол топар ҳамма жойда ҳам (70–бет).

Шоир шеърларини кузатар эканмиз, уларнинг болаларча соддалик ва самимийликдан иборатлигини кўриш мумкин. Шоир она юрт манзараларига эстетик муносабатда бўлиш орқали Ватан образини бунёд этади. Хусусан, болалик тасаввурларининг бокира хотираларидан Ватан сиймоси сизиб чиқади. Лирик қаҳрамон характерининг моҳиятини, дунёни ҳис этиш ва туйишининг ҳаётийлигини таъминлайди:

Ўзбекистон ҳур Ватан,

Бағри тўла нур Ватан.

Чаман–чаман ҳар ёғи,

*Бахтга маскан қучоғи*⁶⁴.

Шоир шеърятининг жуда кўпчилик қисмини Ватан ҳақида битилган кўшиқлар дейиш ҳам мумкин. Унинг шеърятида Ватан туйғуси алоҳида, ўзига хос рангларда товланади. Бу меҳр унга умрининг ҳар бир сониясида ҳамроҳ, ёниб, нур ва ҳарорат таратиб туради. Шоирнинг ҳар бир шеъри эса ундан руҳ олиб, қудрат олиб ўқувчи қалбига қуйилади, унга қувонч бағишлайди. Шоирнинг лирик қаҳрамони Ватанининг она каби меҳрибон, қалби қайноқлигини, унинг бағрида эркаланиб улғайишини, бунга эркин диёрнинг фарзанди эканлиги, тамғасида Хумо қуши рамзи борлиги ҳам бунинг исботи эканлигини фахр билан тилга олади:

⁶³ Дониш Иброҳим. Ҳаёт китоби. –Жиззах.: Жиззах вилояти матбуот бошқармаси қошидаги ноширлик–муҳаррирлик бўлими, 1998.–Б. 63.(Бундан кейинги иқтибослар шу нашрдан олинади ва бети кавс ичида кўрсатилади)

⁶⁴ Дониш Иброҳим. Тушдаги саргузашт. –Жиззах.: Сангзор, 2004. –Б.13.

*Тамғамизнинг ўртасида,
Хумо қуши – бахтимиз.
Келажакда фанлар сирин,
Очмоқ бизнинг аҳдимиз (13–бет).*

Шеър ўқувчининг Ватанга муҳаббатини кучайтиришга хизмат қилади. Шеър бадиияти, тузилиши, шакли жиҳатидан мукамаллиги ҳамда таъсирчанлиги, мазмундорлиги билан болажонлар қалбидан тезда ўрин олади:

*Ватан она, бизлар унга,
Эркатой ўғил–қизлар.
Соф юртимиз осмони,
Биз ердаги юлдузлар (13–бет).*

“Муסיқа ўзаро уйғунлик тугаган, оҳанг товушга айланган, бизнинг ҳиссимиз ва кечинмаларимизга мос табиатдаги тартибсиз оҳанглар тартиблашувига киришган жойдан бошланар”⁶⁵, – экан наздимизда, шоирга юртига бўлган юксак муҳаббат туйғуси қалам тутқазган. Шоир қалбидаги туйғунинг ифодаси, акс–садоси, шеърнинг ҳар бир сатрида янграйди. Шу боис у ёшлар қалбига йўл топади, онгу тафаккурини бойитади:

*Давлатимиз мадҳиясин,
Жўр бўлишиб куйлаймиз.
Ёш бўлсак ҳам Ватанимиз,
Келажagini ўйлаймиз (13–бет).*

Шоир шеърларидан кўриниб турибдики, уларнинг аксариятида Ватан, мадҳиямизга муҳаббат мотивлари муҳим ўрин эгаллайди. Ватан мавзусини юксак пардаларда куйлаш аслида барча миллатпарвар шоирларга хос муштарак хусусият экан, айтиш мумкинки, Иброҳим Дониш ҳам ижодий анъаналар давомчиси. Бу жиҳатдан “Ватан” шеъри алоҳида эътиборни

⁶⁵ Камю А. Исён ва санъат //Жаҳон адабиёти. 1997. № 1. 185–бет.

тортади. Шоир Ватан тушунчаси моҳиятини аждоддан авлодга ўтувчи ўлмас мулк сифатида болаларга қуйидагича содда қилиб тушунтиради:

*Бизникидир ер–у осмон,
Бизникидир кенг жаҳон.
Мустақил юрт бағрида биз,
Улғаямиз тинч, омон (13–бет).*

Шоир болалар ва ўсмирларга атаб асар битар экан, ўзи ҳам улар билан руҳан пайванд бўлиб, қалбан қўшилиб кетгандек бўлади. Унинг шеърлари мазмунига она юртга ифтихор, фахрланиш, муносиб ворис бўлишга интилиш ғоялари йўғрилганлигининг шоҳиди бўламиз. Шоир ўз шеърларининг туб моҳиятига она Ватан, миллий ифтихор, ўз тили ва тарихига бўлган муҳаббати туйғуларини жо этади.

*Қалбимизга нур берган,
У китоб – худди офтоб.
Истиқлол – иқболимиз,
Ёзилгандир бобма–боб.*

Шоирнинг бадиий маҳорати шеърларида шакл ва мазмуннинг ўзаро муносиблигига эриша олганлигида ёрқин кўринади. Поэтик мазмун халқчиллиги, соддалигини оширишда содда сўзлардан маҳорат билан фойдаланади.

Иброҳим Дониш ижоди тадрижи кузатилганда, унинг дастлаб болалар учун кичик–кичик шеърлар ёзганлиги ва бу жараён тўлишиб, дostonлар яратганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Адибнинг қадрдони Ёдгор бахши, устози Қуддус Муҳаммадий хотирасига бағишлаб ёзган “Етимнинг бахти” достони шоир ижодида алоҳида аҳамият касб этган. Достон юқори савияда завқ–шавқ билан ёзилган: “Кун чиқиш тарафи Сирдарёга, куёш ботиш томони Самарқандга, бир томони Қозоғистонга, бир томони Тожикистонга туташ, тарихи Бухорога ўхшаш бўлган Жиззах вилоятида одамлари шўх–шодон кулган, қизлари ўн беш кунлик ойдай тўлган, боғларида булбуллар сайраган, кўрганларнинг кўнгли яйраган, аёллари пазанда, чевар, йигитлари

зап меҳнатсевар бир қишлоқ бор эди. Дастурхонида ҳамиша сариеғ, пишлок тайёр эди. Қишлоқнинг номини “Мўлкан” дердилар, “бойлиги беҳисоб зўр кон” дердилар”⁶⁶. Кўриниб турибдики, унинг поэтик асарлари дидактик тарбиянинг муҳим воситаси сифатида ёш авлодни тарбиялашга хизмат қилади.

Яна шуни ҳам алоҳида айтиш мумкинки, Жиззах адабий муҳити ижодкорлари Ватанга, Она заминга муҳаббатни улуғлашда, ишқ–муҳаббатни, инсоний фазилатларни, табиат лавҳаларини куйлашда яқдил эдилар. Бундай туйғулар таъсирида уларда мавзу муштараклиги билан бир қаторда, ўзига хос шоирона нигоҳ ва шеърий маҳорат қирралари, ширали, рангдор тил, ёрқин образлар яққол кўриниб турганлиги ҳам кўшилади.

Маълумки, шеър ижодкор қалби ва руҳиятидаги зиддият, эътироз ва курашнинг маҳсули сифатида вужудга келади. Шу боис шоир ҳам инсон, инсонгина эмас, туйғу ва кайфиятимиз таржимони ҳамдир. Чунки у ҳислар жилваси, туйғулар манзараси, теран фикр ва мушоҳадаларни ўзининг фалсафий–психологик мисралар қатига жойлаб ўқувчи кўнглига сингдиради. Фикримизнинг исботи сифатида қуйидаги сатрларга разм солайлик:

Меҳринг билан ўсдим, улгайдим,

Ҳикмат бордир аллаларингда.

Бахт–иқболим аниқ кўраман,

Тўй–тантана, яллаларингда⁶⁷,

– деб куйлаган, “Сени излаб”, “Ишқ илҳомлари” шеърий тўпламлари билан ўз китобхонларини топган Бахтиёр Мирзо ижодини кўрсатиш мумкин. Шоир лирикасини кузатар эканмиз, унда Ватан мадҳи ўзига хос янграшини кўраамиз.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, шоир Туроб Юсуф: “Шоирнинг кейинги йилларда чоп этилган ҳар иккала шеърий тўплами, айтиш мумкинки, Жиззах адабий муҳитида ўзига хос воқеа бўлди. Улардаги шеърларни ўқир

⁶⁶ Дониш Иброҳим. Етимнинг бахти. –Жиззах.: Санзор, 2007. –Б.10

⁶⁷ Мирзо Бахтиёр. Ишқ илҳомлари. –Т.: Янги аср авлодлари, 2014. –Б.5. (Бундан кейинги иктибослар шу нашрдан олинади ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

экансиз, ҳар бир сатр мағзида ижодкорнинг меҳнаткаш халқи ва Ватанига муҳаббатини, табиатнинг бу элнинг шоиригагина маълум бўлган нозик жиҳатларини, ардоқли юртдошларнинг гўзал ва олижаноб фазилатларини кўрасиз ҳамда кўз ўнгингизда Ватан манзаралари намоён бўлади”⁶⁸, –деган эътирофи нақадар тўғри эканлигига унинг ижодини кузатиш жараёнида амин бўламиз.

Дардларингга дармон бўлайин,

Ёғийларга армон бўлайин.

Керак бўлса, қалқон бўлайин,

Ватаним! (5–бет).

Кўриниб турибдики, шоир ўй–мушоҳадалари Ватан тақдирига қайғуриш маъноси билан тўлиқ. Лирик қаҳрамон халқ дардларига дармон бўлиш билан бирга, керак бўлса қалқон бўлишга, душманларига эса армон бўлишга ҳам тайёр. Бу ҳолат ўтмиш ва тарихни беаган қаҳрамонларнинггина эмас, балки келажак авлод қалб қаъридан чиққан нидо каби янграйди.

Бахтиёр Мирзонинг она Ватан ҳақидаги шеърлари насихатомуз йўналишда ёзилган бўлиб, ижодкор кўз ўнгимизда лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини тўлиқ гавдалантиради, замондошларимизнинг давр ва воқеълик билан боғлиқликдаги кечинмалари, туйғулари манзарасини яратади. Шоир замондошларимизнинг она Ватан тақдири билан боғлиқ нуқталарини гўзал поэтик тарзда талқин этаркан, ана шу йўсинда инсон ва инсоният, она замин ва буткул ер курраси олдидаги маънавий масъулиятни, маънавий психологик боғлиқлик асосларини очиб беради:

Ярагин сен ўз элингни корига,

Айлан оғир юкда халқ ҳамкорига.

Аяма ҳеч беминнат ёрдамингни,

Тимсол сен йигитларнинг норига.

Мирзо айтар юрагида борини,

⁶⁸ Юсуф Туроб. Шаффоф туйғулар жилоси / Бахтиёр Мирзо. Ишқ илҳомлари. –Т.: Янги аср авлодлари, 2014. –Б.5

*Шул сабабдан қўлга олар торини.
Малҳам билиб, роҳат–фарозатидан,
Устун қўяр ўз эл–юртин корини (16–бет).*

Шоир ижодидаги характерли хусусиятлардан бири–ҳаёт фактлари заминиди бир–бирин такрорламайдиган поэтик образлар яратиш ҳисобланади.

*Юлдуз билан сирлашиб,
Шафақларга эргашиб.
Ойқорларга– –мингашиб,
Отар Жиззах тонглари.
Ўн беш кунлик ой бўлиб,
Шарқираган сой бўлиб.
Имконларга бой бўлиб,
Отар Жиззах тонглари (65–бет).*

Шоир ўз она юрти Жиззahi билан ғурурланади, уни “ўн беш кунлик ой”га менгзаиди. Унинг учун, энг аввало, она диёр ишқи кадрлидир. Шу сабабдан унинг лирик қаҳрамони учун “Ватан – саждагоҳ каби муқаддас”дир. Яна шуни айтиш мумкинки, бу муқаддас туйғу шоирнинг деярли барча лирик асарлари бағрига сингиб кетган. Лирик қаҳрамоннинг Ватан ишқи ичра тўлғонишлари ва юрагидаги меҳр зарблари ниҳоятда тиник ва табиий бўёқларда чизилади. У қалб туйғуларини ҳароратли мисраларда ошкора сўзлайди:

*Ватан, умрим асл жавоҳирисан,
Бағринг тафтларидан жон олар дилим.
Ватан, кўкка учган орзум нурисан,
Абадий руҳдай ҳеч билмайсан ўлим.
Ватаним, дардингга дармон бўлайин,
Завқланиб кўрк сочган япроқларингдан.
Жон, жисмим куч–қувват олмоғи тайин,
Мангу файз кетмас пок тупроқларингдан (111–бет).*

Ватанга бўлган лутф, қалб кўрига йўғрилган бу туйғуларнинг ҳаммаси шоирдаги юксак юртсеварликни, беқиёс инсонпарварликни, чинакам одамийлик фазилатларини намоёиш этади.

Таниқли олима ва шоира Зулфия Бўриеванинг шеърлятида ҳам халқимизнинг буюк ўтмишига эҳтиром, Ватанга муҳаббат, фарзанднинг ота–она олдидаги бурчи, юрак қаърида ётган ҳиссиётлар, инсоний кечинмалар ўзига хос тарзда куйланади. Шоиранинг илк шеърларидан тортиб то шу кунгача ёзган асарларини кузатар эканмиз, унинг ижодидаги ўсиш, бадий ва ғоявий етуклик, янги замон кишисининг дард ва қувончларини кўриш мумкин.

Миллий ифтихор туйғусини қалбида туйган Зулфия Бўриева ижодида ҳам миллий ўзликни англаш, Ватанни эъзозлаш, миллий урф–одатларни тарғиб–ташвиқ қилиш, миллий ҳис–туйғуларни тараннум этиш тамойиллари етакчилик қилганини кузатиш мумкин:

*Чидасанг кўнгилнинг оғриқларига,
Ситамкор кунларнинг зўрликларига,
Ғарқ бўлсанг пешонанг шўрликларига
Юрагинг дош берса хўрликларига,
–Айт, қандай Шоирсан,
Қандай Шоирсан?!⁶⁹.*

Дарҳақиқат, шоира халқнинг бир вакиласи сифатида шу халқ дарди, армонлари, орзулари ҳақида куйлайди. У ўз шеърида кўнгилдаги оғриқлар дея миллат бошига тушган шўро даврининг оғриқларини назарда тутмоқда. Ўша ситамкор кунларнинг зўрликлари, халқнинг оғир аҳволи, миллат сифатида камситилиши, унинг пешонасининг шўрлиги, бу хўрликларга инсон юрагининг дош беришини куйламасанг, айтмасанг қандай шоир бўлдинг демоқда. Чунки меҳр–муҳаббатга сазовор бўлиш учун ижодкорнинг эстетик идеали юксак бўлишини, унинг ўзи халқ ҳаётининг ичига кириши

⁶⁹ Бўриева З. Еттинчи осмон.–Т.: Янги аср авлоди, 2001.–Б.4. (Бундан кейинги шу нашрдан олинган иқтибослар Е.о шаклда ва бети қавс ичида кўрсатилади).

заруратини шоира жуда теран англаб етганки, бу ҳолат унинг шеърларида ҳам ифодасини топган. Бу ҳолат, жумладан, “Ўзимга” шеърисида ҳам яхши акс этган:

*Баҳорлар кечади, сен нечун жимсан,
Ёзларга бегона, тош каби тимсан.
Кузак–ку йиғлаган, наҳотки кўнсанг,
Қиш эса оқ барқут, сен нечун тунсан,
–Ахир... Сен–Шоирсан ёки...
Сен кимсан?! (Е.о. 4–бет),*

– деб, куйлаган шоира, шеърисида ўзини, умуман ижодкорга хос концепциясини мухтасар тарзда бадиий йўсинда ифода қилади.

Табиийки, шоир зоти инсон кўнглининг таржимони сифатида қалам тебратади. Айниқса, унинг – “мен” ида миллий, умуминсоний эзгу туйғулар тажассум топиши лозим. Шу ўринда, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповнинг: “Ижодкор умуминсоний дардни шахсий дарддек қабул қилиши ёки шахсий дардини умуминсоний дард даражасига кўтариши лозим”,– деб ёзганлари нақадар ўринли эканлигини кўришимиз мумкин. Наздимизда, шоира ана шу ақидага тўлиқ амал қилганлигини шеър давомини ўқиганимизда кўпроқ туямиз:

*Умидлар кўксингда ўлиб бўлдимми,
Ёки армонлардан кўнгил тўлдимми,
Юракдаги олов – асли кулмиди,
Муҳаббат қалбингда бева тулмиди,..
Сен қандай Шоирсан
Кўнсанг барига?! (Е.о. 4–бет),*

– дея лирик қаҳрамон тилидан қилинган хитоб, агар сиз ўзингизни маълум маънода англай бошлаган бўлсангиз, сизга ҳам тегишлилигини дилингиз туб–тубидан ҳис эттиради. Зотан, ижодкорлар эътироф этганидек, “Санъаткор ўз қалбининг қасрига кира олгандагина бу саволларга юксак ва янгича жавоблар қайтара олади. Негаки у юрак қасридан ҳеч пайт куп–қурук

қўл билан қайтмайди. Бизга кутилмаган катта фикр, ғаройиб оҳанг, сира учратмаганимиз ташбеҳ ва поэтик образлар ҳада олиб келади”⁷⁰.

Шоиранинг лирик қаҳрамони ҳам чинакам маънода оддий инсон. Лекин унинг қалби ўт оташ бўлиб ёнаяпти, уни ўз “мен”и қийноқларга солаяпти. Ўйлашга, тафаккур қилишга, ички ғалаёнга чорлаяпти. Бу билан шоира, жамият ҳаётига ижтимоий нуқтаи назаридан эмас, балки умуминсоний нуқтаи назардан ёндашувни шеърга олиб чиқди. Шоиранинг “Сен қандай Шоирсан” деб ташлаган риторик саволига шеърдаги ўз “Мен”ида яширин жавоби ҳам бор.

Адабиётшунос олим И.Ғафуров таъкидлаганидек: “Ижодкорнинг ва айниқса, лирик шоирнинг дарди, бу ўзгача, шахсий ва хусусий, тор доирадан чиқиб кетган дард. Ижодкор ўз дарди орқали ўзгаларнинг дардларини ҳам ифодалайди. У кўпроқ бошқаларнинг дардларини ўз дардига айлантирган, бошқаларга қараганда умумга нисбатан дарддошлик туйғуси ўта ривожланган ва ўз санъати, жонбахш, шифобахш сўзи билан инсон дардларини енгиллатишга чорланган ҳамда шунинг улкан масъулиятини яхши англаган шахс. Дардлар бу оламда қарама–қаршилиқлардан туғилади. Улар зиддиятларнинг натижаси. Шеър зиддиятларнинг кескин драматизмининг акс эттиради. Драматик таранглик эса – шеърнинг дардлари”⁷¹. Шоиранинг “Отамнинг ўйлари” шеъри айнан шундай шеърлар сирасига киради:

*Эс таниб улгурмай инқилоб дедим,
Палончи босмачи, палончи қизил!
Букун–чи, қайтадан хаёлга толдим?!
Ким ўзи “босмачи”, ким ўзи “қизил”?!..
Авлодим сизинган олтин кошона,
Билсамки, омонат, усти ялтироқ⁷².*

⁷⁰Ғафуров И. Шеърят рухий муносабат. –Т.: 1990. –Б.27.

⁷¹ Ғафуров И. Лириканинг юраги. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1984. –Б.124.

⁷²Бўриева З. Умид чечаги. –Жиззах., 1992. –Б.20. (Бундан кейинги шу нашрдан олинган иқтибослар У.ч шаклда ва бети қавс ичида кўрсатилади).

Шоира отасининг ўйларидаги, кўнглидаги дардни сўроқ тарзида ифода этади. Эсини танибдики, миллатдошимиз инқилоб куйчиси сифатида илҳомлантирилди. Юртимизнинг асл ўғлонлари, фидоий миллатпарварлари босмачи тамғаси остида йўқ қилингани, юртимизга бостириб келган босмачилар эса қизиллар дея қадрланганлигини армон ва афсус билан лирик қаҳрамон тан олмоқда. Шеърдаги лирик қаҳрамон, ота кечаги кун кишиси сифатида ўтган умрига омонат ёлғончи, усти ялтироқ сиёсатга ишониб яшаганини тан олмоқда.

Шоира ушбу шеър орқали ўзининг қалб туғёнларини ошкор этмоқда. Унинг дарди ҳар хил таърифлардан кенгроқ, ранг–барангроқ, бойроқ, ҳаётийроқ бўлгани билан ҳам жозибалидир. Аммо энг зўр тавсифлар ҳам назмининг бутун сир–синоати, имконияти, таъсир доирасини изоҳлаб бера олмайди. Чунки таърифлар шеърятнинг умумий қонуниятларинигина қамраб олади. Тўғрироғи, шеър инсон психологияси, инсон ички кечинмалари дунёсининг энг нозик нуқталари билан боғлиқ бўлганлигидан ҳеч қачон таърифларга сиғмайди. Чунки мазкур тушунчада бадий ҳақиқат ва ҳаётий қамров даражаси мувозанати, ақл–идроқ ва туйғу зиддияти инъикос топади:

Елкамга ташвишин юклаган асрим,

Боламнинг бешигини тебратган давр.

Тарихнинг сабоғи бўлақол қасрим,

Ўзбек ҳам дунёда кун кўрсин ахир! (У.ч, 20).

“Мустақил Ўзбекистоннинг куч–қудрат манбаи– халқимизнинг, аввало, миллий–маънавий ҳамда умуминсоний қадриятларга содиқлиги”⁷³ экан, шоиранинг ҳам Ватанга меҳри ниҳоятда қайноқ. Шу боис бўлса керак, у юрт дардини ўзининг дарди, унинг шикасталигини ўзининг жароҳати, деб билади. Юртни суймоқ, ёнмоқлик учун ўзбек бўлмоқ керак, дея куйлайди:

Ёғ, ёғавер, ёғавер оқ қор,

⁷³ Ҳайдаров А. Инсон камолоти ва миллий–маънавий қадриятлар. –Т.: Мухаррир, 2008. –Б.40.

*Дилга оқлик инсин тинимсиз...
Чулгаб борар бир ҳис борлигим—
Фахр туйиб энтикар юрак.
Юртим суймоқ, ёнмоқлик учун
Ўзбек бўлиб тузилмоқ керак.
Ёғ, ёғавер, ёғавер оқ қор (Е.о, 7).*

Шоира 1990 йил Москва сафарида бўлар экан, “Юрт соғинчи” шеърини битади ва сўз қудрати ила Ватан туйғусини кўнгилларга жо айлайди. Чунки шоира билладики, Ватани бор одамнинг таянчи бўлади, қудрати бўлади. Шунинг учун уни ҳар лаҳзада мадҳ этмоқ, кадрламоқ керак, деб ўйлайди ва юрагидаги туйғуларни сатрларга жойлайди:

*Азизим, йўл бўлсин?
—Ватанга!
Мени ҳам олиб кет, олиб кет!..
Гул бўлиб тўкилай бағрингга,
Ҳидларим олиб кет юртимга.
Шеър бўлиб битилай баҳрингга
Ҳисларим олиб кет юртимга...
Бағир ёнар, соғинч беомон
Тинч қўймас, етказур Ватанга!! (У.ч, 8).*

Ўз шеърини тухфаси билан онгу тафаккуримизга бебаҳо завқ–шавқ, маънавий озуқа бағишлай олган шоира Зулфия Бўриева инсон ҳаётида реал воқеъликдан, фикрлар, туйғулар, кечинмалар силсиласидан нималарнидир излаб топиб, кашф этиб, уларни нималаргадир улаб, “пайвандлаб” ўзига хос янги олам – образлар олами, шу олам орқали давр руҳини ёрита олганлигини “Тонгни қаршилаган барча ўриклар” шеърида ҳам кўриш мумкин.

*Ҳамма, ҳамма билди, қора кунларнинг
Заҳрин синдиришин қуёш нурлари.
Юлдуз ёғдусидан ойдин тунларнинг
Қўшиқларин тинглар зумрад тонглари –*

Ўзбегим юртида ўрик гуллади (Е.о, 5).

Англаш лозимки, шеърда шукроналик туйғуси устуворлик қилмоқда. Кечаги юрт бошидаги қаро кунлар бугунги мустақиллик сабаб қуёш каби порлаган, озодликни куйлаган, Ватанамиз боғларида мисли ўрик гуллагандек гўзал туйғулар шеърда нозик қочиримлар ва қиёслар билан ифодаланади. Шеър лирик қаҳрамоннинг маънавий мероси, миллий ғояга бўлган муносабати ҳамда мафкурамиздаги янгиланишларга муносабати тарзида ифодаланади. Чунки бу мафкуранинг маънавий асосларини Ватан туйғуси, миллий фидойилик, аждодлар мероси ва руҳиятига эътиқод, умуминсоний кадриятлар ташкил этиши керак.

Демак, миллий ғояда кишиларимизнинг яхши амаллар, эзгу ишларга ихлосмандлик тамойилларига эътиқодини кучайтириш имконияти ҳам юзага келади. Тарихий тажриба шундан далолат берадики, ўтмиш маънавий меросини ўзига сингдирмаган, аждодлар меросини қадрлай олмаган миллатнинг эътиқоди суст, ғояси ноаниқ бўлади. Улуғ маърифатпарвар М.Бехбудий “Мозий истиқболнинг тарозусидир”, деб бекорга таъкидламаган. Бу, ўз навбатида, ҳар бир шахснинг маънавий меросга муносабатида намоён бўлади”⁷⁴.

Ижодкор асарда нафақат ўз услубини намоён этади, балки ўзи яшаётган давр ва жамиятга хос хусусиятларни ҳам тасвирлайди. Назмдаги ўзига хос тузилиш, образлилик, бадий тил ифодаси услуб шаклларида бўлса, танланган мавзуга нисбатан шоир концепцияси (муносабати) услубнинг ғоявий–бадий йўналишини белгилайди. Ижодкор концепцияси асарда бадий тизимга солинган услуб шаклларида намоён бўлади. Демак ижодкор қўллаган бадий услуб шакллари концепция таъсирида амалга оширилади. Шеърда қўлланган услуб шаклларида бир–бирига мантқан боғланиши ижодкор концепциясининг мукамал очиб берилишини

⁷⁴ Очилова Бахти. Миллий–маънавий юксалишда мерос, кадриятлар ва ворисийлик. –Т.: Истиқлол, 2009. – Б.52.

таъминлайди. “Отамнинг ўйлари” шеърида бу ҳолат, айниқса, яққол намоён бўлади:

*Кўксимда биргина сенгина қолдинг?
Пинҳона сизиндим баъзида, Аллоҳ.
Минг битта хаёлга, ўйларга толдим,
Салкам бир асрга бераман сўроқ...
Ажабо, эллик йил кўксимда асраб.
Жон фидо қилганим фирқа билети
Эмишки, юрибди мазлумни алдаб,
Эмиш–ки, разолат, бидъат калити. (У.ч, 20).*

Бинобарин, умуминсоний қадриятларга содиқлик сиёсий маданиятни миллий биқиқликдан, миллий хусусиятларини бир томонлама талқин этишдан сақлайди. Кўринадики, шоиранинг “Тонгни қаршилаган барча ўриқлар” шеъри мазмун моҳияти жиҳатидан унинг ватанпарварлик, миллий–маънавий қадриятлар ҳақидаги ғоявий қарашлари натижасида юзага келган:

*Эзгулик элчиси – оқ мармар булут
Ҳаққушдек сузаркан кенг олам узра.
Келин либосида улуғвор барқут,
Ўриқлар энтикиб турур бокира.
Устоз, она юртда ўрик гуллади (Е.о, 5).*

Дунё дунё бўлганидан буён мана шу заминда яшаб, орзу–ҳавасига собит интилган ҳаёт дарёси кўз олдингдан ўтади. Бир халқ, бир миллат бўлиб, мурувват ва оқибатни азиз билиб яшаётган бу қавм ҳаёти эъзозга муносиб. Мана шу она замин, она Ватан, мана шу халқ руҳи борлиқ тарихининг тилсиз гувоҳидир. Шу сабабдан бўлса керакки, шоира ижодида бу ҳолат юксак муҳаббат, ватанпарварлик, миллий ўзликни англаш, асрлар қаъридан келаётган муқаддас қадриятларимизни кўз қорачиғидек асраш руҳи тарзида ўзига хос шеърий мисраларда акс этади:

*Ёлгонлар ичида қолсамда тамом,
Ишонтир, яхшилар яшарлар кулиб,*

*Тўнини тескари кийса ҳам замон,
Яхшилар ўз ишин қилишар билиб,
Оллоҳим, яхшига ошно қил фақат!* (Е.о, 11).

Ўтмишимиз, эзгу орзу–интилишимиз, келажагимиз унда мужассам. Шоира замон маъносини кенг ва борлигича идрок қилади. У замонда яхши–ю ёмонлар, шунингдек, ҳар гал гўзаллик билан бирга нохуш ҳолатларни ҳам кўрса–да, улардан нафислик ахтаради ва ўша хунук ранглардан ҳам яхшилик ва нафосат мўъжизаларини топишни хоҳлайди, Аллоҳдан шу кунларни насиб этишни, яхшиларга ошно этишни сўрайди:

*Бу кунлар ўтади, эртага ишонч,
Умидни уйғотган ўтар кунимда
Саҳарда кўз очган мисли бойчечак
Баҳорни уйғотгум қайта кўксимда,
Аллоҳим, насиб эт шу кунни фақат* (У.ч, 8).

Юқоридаги таҳлиллардан аён бўладики, шоира ижодини чуқур фалсафийлик, миллий ғурур, диний–ахлоқий теранлик ташкил этади, шу боис шоира шеърияти тафаккурга қувват, туйғуларга, ҳисларга эрк берадиган манба, ноёб топилма дейиш мумкин. Шундай ноёб топилма асосига қурилган асарларидан бири “Еттинчи осмон” шеъридир:

*Кўнглимда ардоқлаб юрганам
Сархуш хаёлларим, мен сизни топдим.
Мастона тушларим, кўрганам,
Айтилмас эртақлар, сизни ҳам топдим* (Е.о, 42).

Хўш, шоира нимани топди? Уни шунчалик қувонтирган, ҳис–туйғуларини жунбушга келтирган ким ёки нима? Шеър давомини ўқир эканмиз, лирик қаҳрамонни еттинчи осмонларга кўтарган ҳолат кўз ўнгимизда беихтиёр намоён бўлади:

*Ташвишли дунёда мени сийлаган,
Оний бахт мен Сизни, сизнида топдим.
Наволи кўнглимга шоҳ деб сийлаган*

Созинчим яраси Сизни—да топдим... (Е.о, 42).

Назаримизда, шоира ҳаёти мазмуни деб билган шеърят орқали, “наволи кўнглига “шоҳ” деб сийлаган инсонлар кўнглига йўл топа олганидан масрур, бахтиёр. Чунки инсон ҳаётга келар экан, ўз олдига қўйган барча мақсадларга осонми–қийинми ҳаракат қилса, бир кун етиши мумкин. Лекин юмушлар ичида энг оғири ва энг буюги, ўзга кимса қалбига йўл топиш, унинг кўнглини ола билиш, бу эса ҳамманинг ҳам кўлидан келмайди. Бу фоний дунёда ҳаёт лаззатларига берилиб, ўз манфаати йўлида турли кўчаларга кириб, бировнинг ҳақидан кўркмай, унга ноҳақ тош отадиган, ўз нафси йўлида ўзгаларни қурбон қиладиган кимсалардан фарқли ўларок, лирик қаҳрамон ўзгалар қувончи билан яшайди, ҳаёти мазмунини кўнглига йўл топа олишда, ўзгалар дардини ола билишда, деб ўйлайди:

*Ажабо осмонда узилган юлдуз,
Ниманинг баҳридан кечиб учаркан.
Еттинчи осмоним – мен ўша юлдуз,
Билсам юлдуз билан кўнгли кўчаркан* (Е.о, 42).

Умуман, шоира ижодини кузатар эканмиз, унинг шеърларида фикрни ифодалашда туйғулар мавжи кучли, жўшқин аксланганлигини, оҳангдорлик эса ўзига хослигини кўриш мумкин.

“Зомин гўзали”, “Муҳаббат гулдастаси”, “Дил ифори”, “Кўнгли орзулари”, “Ҳаёт кўшиғи” каби шеърӣ тўпламлар муаллифи Холикназар Олишнинг “Ватан меҳри, инсон умрининг асл маъноси, муҳаббат ва садоқат, барчамиз учун энг улугъ неъмат бўлмиш вақтни зое кетказмаслик, бир марта берилажак умрни фақат ва фақат эзгулик йўлида, элу юрт манфаати, халқ фаровонлигига сафарбар этиш чин инсонлик бахти эканини тараннум қилувчи шеърлари”⁷⁵– китобхон қалбига тезда йўл топиши бежиз эмас.

*Бир ҳовуч тупроқни Ватан, дейдилар,
Тоғу тош, биёбон аталур Ватан.*

⁷⁵ Холикназар Олиш. Ҳаёт кўшиғи. –Т.: Наврўз, 2017. –Б.3 (Бундан кейинги иқтибослар шу нашрдан олинади ва бети кавс ичида кўрсатилади).

*Ўрганса жонвор ҳам “меники” – дея
Катакни бир умр этади маскан.
Демак, Ватан – олтин остонанг эрур
Демак, Ватан – унган бешигинг, болам.
Чин дилдан севсанг гар, ҳеч қачон сенга,
Ёпилмас бу юртнинг эшиги, болам! (3–бет).*

Маълумки, “Шеърят ўзининг безаклари – шеърӣ санъатларисиз ўз қийматига, гўзаллигига эга бўлмай қолади. У туйғуларсиз, кечинмаларсиз хиссиз сўзлар шодасига айланади. Шеърни тушуниш ҳис этиш учун бадииятни англаб етиш лозим⁷⁶. Дарҳақиқат, гўзал ташбеҳларга бой шеър яратиш учун инсон қалби ва дардини тасвирлай олиш керак. Шундай истеъдод соҳиби Холиқназар Олиш лирикаси билан яқиндан танишгач, бу ҳақиқатга шоҳид бўламиз.

*Баҳори ҳам тенгсиз, бетакрор,
Беқиёсдир ундаги чирой.
Кечалари шарқираб сойлар,
Зилолидан сув ичади ой.
Қайда дерсиз, бу жаннат гўша?
Ватанимдир, Ватаним – ўша!*

Шоир шеърлари билан танишар эканмиз, уларнинг ўйноқи сўзлардан нақшланганлиги эътиборни тортади. Шу муносабат билан, шоир шеърятининг жозибаси, бадиияти ҳақида кенгроқ сўз юритмоқ жоиз. Маълумки, ҳар бир ижодкор ёки шоир шеърларини севиб ўқиш, ундан завқ олиш, лириканинг ўқувчи туйғуларига, тафаккурига таъсир қилиши, уни ўйлашга, фикрлашга ундаши асарнинг бадиийлигига боғлиқдир.

Бадиийлик, образлилик ҳақида “Адабиётнинг энг муҳим ўзига хос хусусияти бўлган бадиийлик тушунчасига образлилик киради. Асарни мукамал қилган нарса фақат образлилик бўлмай, балки унинг вазифалари,

⁷⁶Ҳаётхон Тожинаярова. Бадиий адабиёт поэтикасининг ўзига хос қирралари хусусида // Тил ва адабиёт. 2009, 7–сон.–Б.35.

мазмунни, шаклига тааллуқли кўпгина хусусиятлардир”⁷⁷, – деган эди адабиётшунос олим Иззат Султон. Бадиийлик сўзи арабча “бадиа” феълидан келиб чиққан бўлиб, янгилик киритиш, ижод қилиш маъноларини беради. “Бадиийлик деганда, ҳаётни жонли ва таъсирли қилиб қайтадан яратиш санъати тушунилади. Шу мулоҳазага суянсак, бадиийликни ўзига образлилик экани, санъатни санъат билишини таъминловчи руҳ (жон)”⁷⁸, – эканлиги англашилади.

Демак, “Адабиёт, шеърят образлилик билан тирик”⁷⁹лигини қуйидаги сатрлар орқали ҳам кўришимиз мумкин. Бу шеърнинг лирик қаҳрамони, ўз Ватанининг ҳар бир унсурини муқаддас деб билади.

*Ташна лабин босар шаббода,
Қизгалдоқлар дудоқларига.
Бўй қизларчи, бўлганда бозда,
Гилос тақар қулоқларига.
Қайда дерсиз, бу жаннат гўша?
Ватанимдир, Ватаним–ўша!*

Таҳлиллардан шуни айтиш мумкинки, Холикназар Олиш лирикасида она юртимиз мадҳ этилган шеърлар жуда кўп. Унинг шеърлари қандай долзарб мавзунни илгари суришидан қатъий назар ҳар бирининг замирида туғилиб ўсган диёри ва унинг беқиёслиги эътироф этилган. Шу боис ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, шоир бадиий тафаккуримизга олиб кирган қатор янгиликлардан бири, бизнингча, энг муҳими, унинг Ватан ва халққа муҳаббатни янгича ғоявий–эстетик мазмун билан бойитиши эди. Шеърда лирик қаҳрамоннинг маънавий олами ва ватанпарварлик туйғулари ёрқин намоён бўлади:

*Бошимга Хумодек қўнган Ватансан,
Мен учун фахрга дўнган Ватансан.*

⁷⁷ Султон Иззат. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи. 1980. –Б. 108.

⁷⁸ Умиров Ҳ. Адабиёт назарияси. –Т., 2002. –Б.28.

⁷⁹ Орипов А. Танланган асарлар. 4 – жилд. –Т.: Ўқитувчи, 1980. –Б.108.

*Умрим бўйи тавоб айлаб ўтарман,
Қош–қўзим устида унган Ватансан.
Бағри кенг, меҳрибон онамсан, Зомин,
Шеърда топган қутлуг маъномсан, Зомин! (12–бет).*

Шоирнинг Ватан ҳақидаги барча шеърларида инсонларни Ватанни севиш, унинг кадрига етиш, унга ҳамиша садоқатли бўлиш, ҳаттоки қайта дунёга келганда ҳам Ватан ишқини қуйлашга чорлов содда ва самимий сатрларда инъикос топади:

*Агар қайта тугилсам ҳам, шоир бўлиб,
Жамолингни мадҳ этардим, жамолингни!
Қуйлагайман, ҳофиз бўлиб, кўнглим бўлиб,
Келажаги буюк юртим, камолингни! (16–бет).*

Шоир лирикасида Ватан мавзуи – “бағрида юз мингта қуёш порлаган” эзгу кунлардан башорат бериб туради⁸⁰. Бу ҳаёт қадар кўҳна ва навқирон Ватан тасвирида эса Холиқназар Олиш энг юксак бокира ҳисни қаламга олади. Бу ҳолатни “Ватан ишқи” шеърларида ҳам кўришимиз мумкин:

*Бир ҳис борки, алмисоқдан то,
Маҳшаргача доим бокира.
Юзлаб тилда жаранглар бироқ,
Таржимасин топмайсан сира.
Диёр дейми, ошёнми, макон.
Ё бўстонми, чаманми маскан,
Сенга бўлган севгимни изҳор,
Этмоқ учун не дейин, Ватан?!(19–бет).*

Хулоса қилиб айтганда, Жиззах адабий муҳитининг намояндалари шеърларида миллий ифтихор ва она Ватанга бўлган муҳаббат туйғулари ўзига хос йўсинда жаранглайди. Шоирлар она юртимизни унинг истиқболини ўзгача эҳтиром, миллий ифтихор билан тараннум этишади.

⁸⁰ Ҳаққул И. Мушоҳида ёғдуси. –Т.: Фан, 2009. –Б. 26.

Иккинчи боб бўйича хулоса:

1. Ўзбек шеърляти дунё адабиётининг ажралмас таркибий қисми сифатида, ворисийлик ва адабий анъаналар намоён этган бадий-эстетик тамойилларга суяниб ривожланди. Тадқиқотда Навоийнинг ҳаётбахш ва хайратомуз анъаналаридан файз топган шоирлар силсиласининг Жиззах воҳасидаги вакиллари Муаззамхон, Убайдулла Аламқаш, Жўраҳон Маҳзуний ва истиқлол даври шоираси Зухра Мамадалиеваларнинг ижодининг муҳим жиҳатлари ёритилди.

2. Навоий ғазалиётидаги диний-тасаввуфий, фалсафий-ижтимоий масалаларнинг бадий тасвирлари Муаззамхон, Убайдулла Аламқаш, Жўраҳон Маҳзуний ва Зухра Мамадалиеваларнинг таъсирлантирганлиги натижасида юзага келган шеърлий гулдасталари уларнинг муносиб вориси эканлигини кўрсатади.

3. Истиқлол туфайли қадимий анъаналарга бой адабиётимизнинг ижодий имкониятлари ҳам кенгайди. Қалам аҳли ўз миллатининг ҳаққоний тарихи, Ватан озодлиги, халқ ҳаёти ва орзу-армонларини куйлаш билан бирга жаҳон адабий тафаккури анъаналари мезонига жавоб бера оладиган етук ижод намуналарини яратиш имкониятига эга бўлди. Натижада, Иброҳим Дониш, Бахтиёр Мирзо, Зулфия Бўриева, Холиқназар Олиш ижодларида миллий ифтихор туйғуси, миллий ўзликни англаш, Ватанни эъзозлаш, миллий урф-одатларни тарғиб-ташвиқ қилиш, миллий ҳис-туйғуларни тараннум этиш тамойиллари ўз тажассумини топган.

4. Юқорида номлари зикр этилган шоирлар шеърларида миллий ифтихор ва она Ватанга бўлган муҳаббат туйғулари ўзига хос йўсинда жаранглайди. Шоирлар она юртимизни, унинг истиқболини ўзгача эҳтиром, миллий ифтихор билан тараннум этишади. Шу боис, уларнинг шеърлари ўқувчиларни таъсирлантиради, китобхонни ўзлигини англашга, миллий қадриятларини, элини севишга, унинг учун жон фидо қилишдек ватанпарварликка ундайди.

III БОБ. ЖИЗЗАХ АДАБИЙ МУҲИТИДА НАСРНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

3.1. Насрий асарларда миллий қадриятлар тасвири

Бадиий адабиётда миллийлик ва умуминсонийлик мавзуси ҳақида сўз кетганда, энг аввало, “адабиёт – миллат кўзгуси” таърифига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, ҳар қандай адабиёт ўзи хизмат қилаётган миллатнинг кўзгуси эканлиги таъкидланади. Шу жиҳатдан буюк мутафаккир Абдулла Авлонийнинг “Ҳар бир миллатнинг борлигини кўрсатадурғон ойинаи ҳаёти тил ва адабиётдир. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдир” деб айтган фикрларини эслаш ўринлидир. “Ҳар қандай миллий адабиёт айнаи чоғда умуминсоний характерга эга адабиёт сифатида намоён бўлади. Чунки ҳар бир миллат ўзининг ҳаёт тарзини, интилишини бошқа миллатлардан узилган ҳолда тасаввур этолмайди”⁸¹. Ҳақиқатан ҳам, миллийлик ва умуминсонийлик ҳар бир халқ адабиётшунослигининг энг муҳим ва долзарб мавзуларидан ҳисобланади.

Адабиётда халқ ҳаётини акс эттириш, ижтимоий турмушдаги миллий, умуминсоний жиҳатларни бадиий ифодалашга нисбатан табиий бир ҳодиса сифатида қаралади. Т.Бобоев миллийлик ва умуминсонийлик нафақат ижтимоий ҳодиса, қолаверса, бу тушунчалар адабиёт руҳида чуқур из қолдиришини инобатга олган ҳолда, эстетик ҳодиса эканлигини таъкидлайди. “Миллийлик ва умуминсонийликнинг эстетик категория сифатидаги моҳиятини тўғри англамай туриб, бадиий адабиётнинг умумий қонуниятларини, ўзига хослигини, ижтимоий–эстетик вазифасини – ҳаёт билан адабиёт ўртасидаги диалектик муносабатни тушуниш мушкул”⁸².

Миллийлик ва умуминсонийлик бир–бирини тўлдириб турувчи ўзаро узвий алоқадаги тушунчалардир. Адабиёт халқнинг ҳаёти, касб–кори, ижтимоий онгини акс эттириш йўли билан унинг миллий характерини

⁸¹ Солижонов Й. Бадиий адабиётда миллийлик ва умуминсонийлик // Маъруза матни. –Фарғона, 2017.

⁸² Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т., 2002, 85– бет.

ифодалайди. Адабиётнинг миллий хусусиятлари: миллатлар ҳамда халқларнинг ўзига хос аломатлари; ижтимоий–сиёсий, табиий географик, рухий хусусиятлари; қаҳрамонларнинг тили, ташқи кўриниши, кийим–кечаги, урф–одати; халқнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаёти, унинг ижтимоий–иқтисодий тажрибаси, миллий манфаатларини нечоғли акс эттирганлиги билан аниқланади.

Миллийлик таъминловчи омиллар сифатида берилган миллий характери ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Миллий характер деганда, маълум ижтимоий гуруҳ (миллат) ўртасида асрлар мобайнида авлоддан авлодга ўтиб келган ўзига хосликлар мажмуи тушунилади. Миллий характерга мазкур миллат аҳолиси сиғинадиган дин, ижтимоий турмуш тарзи ва атроф–муҳит жиддий таъсир кўрсатади ва бу таъсир ўз–ўзидан мулоқотда намоён бўлади.

Жиззах адабий муҳити миллий адабиётимизнинг узвий, ажралмас бир бўлагидир. Унинг сафи кундан кунга истеъдодли, қалами ўткир, бадиият олами билан ўз китобхонини ҳайрат оламига олиб кира оладиган истеъдодлар билан тўлиб, кенгайиб бормоқда.

1982 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига қабул қилинган, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Жиззах вилояти бўлими масъул котиби лавозимида фаолият юритган Туроб Мақсуднинг “Чўл баҳори” (1978), “Қайтмас тўлқинлар” (1980), “Муножот” (1980), “Катталар ва мен” (1983), “Бешик” (1985), “Парига ошиқ ўсмир” (1995), “Юракка қасида”(2005), (2008), “Умр баҳори” (2009), “Илинж” китоблари кенг оммага яхши таниш.

Адибнинг “Қайтмас тўлқинлар” китоби табиатнинг гўзал инъоми бўлган хаёл, хотира маҳсули экан, шу ўринда И.Отамуроднинг “Мен бир – армон, мен – бир хотира, Соғинч зардобини сипқарар сукун. Армон – қувончини йўқотган йиғи, Хотира – кўксимда бўзлайди... Сен менинг бобомсан – Хотира – канглумнинг тоғлари... Хотира менда бир чулпангман. Бир узун йўллар–а, Хотира”⁸³, – деган сатрлари беихтиёр ёдга тушади.

⁸³ Отамурод И. СЕН. Шеърлар ва дoston. –Т.: Қатортол-Камолот, 1999. –Б.26.

“Қайтмас тўлқинлар” романининг ўзига хос жиҳати жаҳон адабиётида кечаётган ижодий жараён ва янгиланаётган миллий романларга ҳамоҳанглигида кўзга ташланади. Роман муаллифи хусусида адабиётшунос олим Умарали Норматов: “Жиззахнинг қадимий, айниқса, кейинги юз йиллик тарихини миридан–сиригача яхши билади. ...Боз устига, унинг фақат миллий адабиётимиз эмас, жаҳон адабиёти, санъати, фалсафаси, руҳшунослигига доир нодир асарларидан хабардорлиги, “Қайтмас тўлқинлар” устида ишлаш чоғи кейинги икки аср давомида Фарбу Шарқда яратилган автобиографик–мемуар асарларнинг деярли барчаси билан танишганлиги, улар ҳақидаги ўз шахсий фикр–мулоҳазалари – булар мени лол қолдирди”⁸⁴, дея таъкидлаганлар.

Асар бошиданок муаллифнинг Алишер Навоийнинг “Каъбаки, оламнинг ўлиб қибласи, Қадри йўқ ондоққим, кўнгил каъбаси” мисраларини келтириши, шунингдек, романининг ифода йўсинида эсдалик, хотира–мемуар, насрий баён ва драма усуллари қоришиқ ҳолда келиши, лирик–фалсафий чекинишлар, тарихий–афсонавий талқинлар, шеърий парчалар мунаққид эътироф этган фикрни тўлиқ исботлайди.

Ҳар бир миллатнинг ўзи қадрлайдиган анъаналари, урф–одатлари, маросимлари, маданий ва маънавий қадриятлари, миллий қаҳрамонлари мавжуд. Жумладан, беш қисмдан иборат “Тўдаклик”, “Болалик”, “Ўсмирлик”, “Ўспиринлик”, “Илк ёшлик” даврларини ўз ичига олган “Қайтмас тўлқинлар” асарининг қаҳрамони Қуддус ҳаёти орқали инсоннинг беш ҳолатидаги воқеалар акс эттирилади. Асар Қуддуснинг тилидан ҳикоя қилинади. Юқорида айтганимиздек, асар автобиографик асарлар сирасига мансуб бўлиб, қайсидир маънода, Садриддин Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Назир Сафаровларнинг шу йўналишда ёзилган асарларига ҳамоҳангдир. Ушбу асарнинг “Тўдаклик” қисмида Қуддус ҳикояси орқали “йўқолиб бораётган урф–одатлар” маҳорат билан тасвирлаган. Бунини биз

⁸⁴ Норматов У. Роман ва унинг муаллифи ҳақида дил сўзлари // Туроб Мақсуд. Қайтмас тўлқинлар. –Т.: О‘zbekiston, 2014. –Б.4–5.

биргина бош қаҳрамон онасининг чиллаки токни кеч кузгача Абудурахмон тоғаси ва Москвада юрган ўғли учун асраб–авайлаб сақлаши–ю, палов қиладими, суяқ оши қиладими қозонда озгина қисмини қолдириб “*зойибнинг ҳақи*” деб олиб қўйиш ҳолатларида ҳам кўришимиз мумкин. Бу фақатгина Қуддуснинг онасигагина хос бўлмай, балки ҳар бир ўзбек оиласига хос бўлган фазилат эканлигини асар давомида кўришимиз мумкин. “Худди шу пайтда Шириннинг Нозик опаси товоқ кўтариб чиқади. Дадам Нозик опани кўриши билан кулиб–кулиб қироат билан дейди:

*–Бор товоғим, кел товоғим,
Агар борсанг–да, келмасанг,
Ора йўлда син товоғим!...*

Нозик опа қайтиши билан унинг орқасидан ё Зухра опам, ё Умри опам товоқда овқат кўтариб, уларникига югуради, дадам завқ билан:

–Борақол–ей, товоғим! – деб қолади”⁸⁵. Бу соф ўзбекона миллий кадриятлар ифодасидир. Асарда бу каби ҳолатлар бир неча ўринда, воқеалар баёнида, хусусан, ҳашарда, Сайид ака билан Тўти опанинг орасидаги муаммолар ҳал қилиниши жараёнида, яъни ҳалала⁸⁶да яққол намоён бўлган. Сайид ака ичкилик оқибатида аёли Тўти опани талоқ қилади. Бу Қуръонда ёзилишича ёмон бўлиб, бундай ҳолатдан сўнг турмушни давом эттириш мумкин бўлмай қолади, қачонки ҳалала қилсагина яна қайта турмуш куриш мумкин бўлади. Адиб ушбу воқеаларни жуда таъсирчан, ишонарли қилиб тасвирлаб беради. Сайид қилган ахмоқгарчилиги учун жуда катта тўлов қилишини билиб азобланади, ҳаттоки ўлимига ҳам рози бўладики, хасми ҳалоло аёлини ўзга билан никоҳланишига жимгина қараб тура олмайди, “Сиз шарият пешвоси бўлиб шу йўлни ўғлингизга ё қизингизга раво кўрармидингиз!... кўзининг паҳтаси чиққанча бўйнини ғоздек чўзиб домлага ёмон боқди...

⁸⁵ Мақсуд Туроб. Қайтмас тўлқинлар. –Т.: O‘zbekiston, 2014. –Б.23. (Бундан кейинги иқтибослар шу нашрдан олинади ва бети кавс ичида кўрсатилади).

⁸⁶ Ҳалалада “талок” қўйиши шарт билан иккинчи эрга никоҳ қилиниш.

–Сайид, ўтир жойингга! Оғзингдан чиқаётган сўзга эрк беришнинг, ўз оғзига кучи етмасликнинг оқибати шул бўлади... Мусулмон одам бундай бўлмайди. Қани ўтир!”(77–бет). Ёзувчи ўз ёғига қоврилаётган Сайид ва ичкари хонада тақдирини жон ҳовучлаб кутаётган Тўти изтиробларини маҳорат билан тасвирлайди. Нафақат улар, балки бу вазиятнинг ечими қандай яқунланишини кутаётган китобхон ҳам ички саросима, ҳаяжонга тушадики, бундай ечимни ҳаттоки дин пешвоси “домла” ҳам кутмаган эди. Бу адибнинг ўзига хос услуб эгаси эканидан далолат беради.

“–Мен сенинг мусулмонлигингга ҳам шубҳам бор. Қани калимаи шаҳодатни қайтар–чи?!

Сайид ака дудукланиб қолди:

–Ло илоҳи, лои илоҳи... Сайид ака шу икки сўздан бошқа ҳеч нарса айтолмади” (78–бет). Шундан сўнг мусулмончиликнинг беш шартини ҳам билмаган, бажармаган инсоннинг мусулмон бўлмаслиги Қуддуснинг дадаси тилидан мантиқли асослаб берилган.

“Ота–онаси мусулмон бўлгани билан боласига мусулмончилик мерос бўлиб ўтадимми? Агар беш фарзга амал қилмаса ҳам!

Исажон домла (ўйланиб) Йўк, мутлоқо мерос бўлмайди, полвон!

Дадам: Унда Сайид кофир экан–да!

Мусулмонқул ака: Фирт кофир.

Рашид ака: Минг қайтгани!

Дадам: (домлага қараб) Унда Сайид айтган уч талоқ вожиб эмасдур.

–Тўғри мусоҳаба! – деб юборди Исажон домла ҳайрон қолиб.

–Ахир ўша шарият китобларида: “Кофир чоғида никоҳланган эр ва хотун исломга кирсалар, никоҳларини янгиламай шу никоҳда қолурлар”, деб ёзилмаганми, тақсир.

Домла шошибгина деди:

–Шундай полвон!

–Айнан шундай экан, унда бу Сайидвойга аввал мусулмончилик фарзларини ўргатсангиз, фатвоингизни билдириб, сўнг бир яхши фотиҳа берсангиз, маъқулми тақсир?

–Маъқул, –деди домла яна тезгина” (79–бет).

Юқорида келтирилган диалогдан икки нарсани англаш мумкинки, бу ҳам ёзувчининг юксак маҳоратидан дарак беради. Биринчиси, Сайидвой тимсолида шўро даври таълим тизими натижасида унга ва ўша даврда яшаган барча мусулмонларга фақатгина дунёвий билим берилгани, диний билим чекловлари туфайли Сайидвой ва у катори ўзбек халқининг фарзандлари, ҳаттоки, Исажон домла кабилар ҳам дин ва Қуръондан беҳабар, мосуво бўлганлиги.

Иккинчиси эса бунинг натижасида ночор аҳволга тушган Сайидвой кабиларга тўғри йўл кўрсатувчи, маърифатли, илмли ўзбек халқининг ҳақиқий полвон каби инсонлари бор экан, миллий кадриятлар ўлмаслиги ишонарли очиб берилади. Шу ўринда, “Ижодкор яратган бадийий воқеълик ҳаёт ҳақиқатига мос, лекин ўзига асос бўлган ана шу воқеъликдан устун бўлмоғи лозим. Ҳаётга тақлид бадийий ижодда муайян истеъдод ҳис–туйғуси, таффақури, идеали таъсирида умуминсоний кадриятга эга бўлган янгича бадийий ҳаёт яратиш”⁸⁷ – эканлиги ўз исботини топган.

Асарни ўқиш жараёнида бу қарашларни ёзувчи ўзига дастурамал қилиб олганини кўришимиз мумкин. Асарда Шўро даври таъсирида шаклланган емаҳўр раис образи бўй–басти билан намоён бўлади. Колхозчилар ҳисобига кистаси қаппайган раис жононига шаҳардан уй олиб бериш учун элнинг пулидан, қолаверса, Соли ферма билан тил бириктириб совлик, кўчқорларни пуллагани қаҳрамон Қуддусвой ота–онасининг диалоги орқали очиб берилади.

“–Ахир Шарифбой минг қўйини шу умидда колхозга берганмиди?

–Бечора Шариф амаким! –деди аям хўрсиниб. –Минг қўйини бериб ҳам, Совет балосидан қутула олмади!... Дадам раҳматлининг боғларини ҳам

⁸⁷ Саримсоқов Б. Бадийийлик асослари ва мезонлари. –Т.: Фан, 2004. 97– бет.

хароб қилишяпти, бир куни тамом кўпориб ташламаса, деб кўрқаман.
Тўракул бобо бекорга:

Совет деган замон бўлди,

Кундан–кунга ёмон бўлди.

Совет, совет, совет, совет,

Ўғилни отадан совит,

Отани ўғилдан совит.

Бекорга ётмасин тобут,

Тирикни ўликдан совит!” – деб шеър ёзмаган–да! (96–бет).

Асарни ўқир эканмиз, адиб ҳар бир қаҳрамоннинг ички дунёсини чуқур тасвирлаганлигига амин бўламиз. Муҳими, ёзувчи яратган образ характерлари бир–бирига ўхшамайди. Адиб адабиётимизга янги қаҳрамонларни олиб кирди. Унинг қаҳрамонлари миллий ўзликни англаган, янги тафаккур уфқларини ўзида акс эттирган инсонлардир. Чунончи, адиб романда шахсни фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида эмас, кўпроқ илоҳий, туғма – табиий, сирли – сеҳрли мавжудот тарзида кўрсатувчи, унинг ижтимоий ва тарихий шароит – тузум, давлат, сиёсат, мафкурага бўйсунмайдиган ғаройиб туйғу, хислатларини, онг–идрокдан ташқаридаги англаб етилмаган ҳолатларини Қуддус ва бошқа қаҳрамонлар орқали ифодалашга интилганини кўрамиз.

“Дадам даладан қайтиб, ювиниб, эндигина супага чиқиб ўтирган эди.
Сайид ака билан кўришиб деди:

Ўрол, суюнчи олиб чиқ, полвоннинг умри билан берган бўлсин!

Сайид акамнинг оғзи очилиб қолди:

–Ё тавба, ҳозиргина кўзи ёриди, тўғри бу ёққа келяпман, ҳали ҳеч кимга айтганим йўғ–у, сиз қаёқдан билдингиз?

–Ҳа, энди, Сайидвой Аллоҳимнинг ўзи хабар беради, –деди дадам...

–Раҳмат, яхши. Тоға... шу... рози бўлсангиз отини Мусажон қўйсам!

Дадам бироз ўйланиб туриб аямга:

Анави кўк қўйлакни олиб чиқ, – деди...

Бу кўйлакни балоғатга етганда кияди,— деди дадам” (112–бет).

Юқорида келтирилган кичкинагина парчада халқимизга хос бўлган кадриятлар намоён бўлиб турибди. Бу Мусажон полвоннинг аёлини исми билан эмас, катта фарзандининг номи билан аташда ёки янги туғилган чақалоққа яхши ният билан куйлак беришида, Сайидвой аканинг Мусажон полвон томонидан, дин пешвоси ечолмаган, лекин Мусажон полвон сингари зукко, дину исломни яхши билганлиги сабабли мушқули осон бўлгани ва бунга миннатдорчилик сифатида, қолаверса, фарзандининг келгусида шундай инсон бўлишини истагани учун унинг номини кўйишида яққол кўринади. Минг афсуски, бундай кадриятлар тоталитар тузум даврида бора–бора йўқолиб кетгани ҳеч кимга сир эмас.

Асарда бу каби миллий кадриятлар бир неча жойларда ҳаётий, ишонарли, жонли тасвирлаб берилган. Хусусан, Мусажон полвоннинг қизи Саодатга келган совчиларни кутиш жараёнида ҳам бу ҳолат бўртиб кўринади:

“–Йигит қаерда хизмат қилган?

–Ўтган йили куздан бери солдатликка оламан деб чақириб ётибди, ҳар сафар қудангиз бориб тинчитиб келади...

–Эйи, ҳали йигит армияга бормаганми?

–Бе, нима қилади у совуқ томонларда? Энди қудангиз тўйни тезлатсак, шу баҳона гаплашиб бутунлай қолдирмоқчи. “Уч–тўрт сўм берсам қизил билет ёзиб беради”, – дейди”...

–Буни қаранг–а, нега илгари суриштирмабман?.. Гап бундай, Хайри опа! Йигит хизматга бориб келсин, тўй кейин бўлади. Ҳарбий хизматга бормаган йигит йигитми? Нима бало, ё бир иллоти борми?

–Вой, нега унақа дейсиз? Тўрт мучаси соғ, – деди хола ёқасини ушлаб.

–Унда хизматга борсин!

–Қизингиз икки йил кутиб ўтирадимми?

–Нима қилибди кутса? Ўзингиз беш йил кутмаганмидингиз?

–У вақтлар бир бошқа эди...

–Эсиз, бошида суриштирмабман, хизматга бормаганини билганимда нон синдиртирмасдим.

–Айтдим–ку кудангиз гаплашиб қолдирган деб, – хола аямга қараб бурилди. Ялингансимон нигоҳ билан боқди. –Тўй қилаверайлик, кейин борса бораверар.

–Йўқ, –деди дадам кесиб. – Мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмас!
(124–бет).

Назаримизда, бу китобни бугун кенг китобхонлар томонидан ўқилишини таъминлаш лозимки, ҳозирда қиз ўстириб, катта қилган ота–оналар йигитнинг моддий томони: бойлиги–ю, яшаш тарзи қизиқтираётганлиги сабабли, оила, бир–бирининг қадрига етиш, эр–хотиннинг бир–бирлари олдидаги мажбурияти йўқолиб бормоқда, натижада ажримлар кўпаймоқда, деб ўйлаймиз.

Шунингдек, адиб ўз асарларида болалиги кечган қишлоқ манзараларини маҳорат билан чизади. “Санъаткор бизга маълум ҳодисаларни ва воқеаларни ўз бадий тафаккури орқали ёрқин бўёқларда тасвирлаб, шу ҳодисаларга ўзининг муносабатини ҳам билдириб ўтар”⁸⁸ экан, асарда тоталитар тузум пайтида кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларини ҳам пахтага чиқариш, уларга ҳам норма белгилаш, айтиш керак бўлган даврда дала ишларига жалб этилган ўқувчиларнинг ўй–кечинмалари Қуддус кечинмаларида таъсирчан ифодаланади.

“–Бошингни қуйи солма,
Сўзимни оғир олма,
Пахтани териб бўлмасанг,
Жонингга ором қайда!...

Ҳа, пахта терими тугамай мактаб қайда, китоблар қайда! Эсиз, эндигина ўқишга қизиқиб кетаётган эдим–а! Бирдан зерикарли ҳаёт бошланди: тонг отмасдан тураман, подани қўшиб далага етиб бораман, нормани бажариш

⁸⁸Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. –Москва.: Писатель, 1975. –С. 58

учун куйиб–пишаман, агар нормани бажармасам, кечкурун Нодир муаллимдан эшитадиганимни эшитаман; куёш ботаётган пайтда опаларим ҳам ўт ўришимга қарашиб юборишади, ўтни эшакка ортиб уйга жўнайман; ювиниб, овқатланганимча ётиш вақти бўлади, жойимга “шилқ” этиб тушаману қотиб ухлаб, қайси ёним билан ётган бўлсам, шу ёним билан тураман; чамаси ўринда ағдарилишимга ҳам ҳолим етмайди. Ҳа, шунақа. Қачон мактаб очилишини билмайман. Хайр, дарсликларим, китобларим!” (235–бет).

Бу каби тасвир бир томондан ёзувчининг маҳоратидан дарак берса, иккинчи томондан, ўша давр фожиаларини ҳис қилишга ёрдам беради. Ёзувчи ҳаётдан олган материални ва давр муаммоларини кўрсатиш ғоясини илгари сураб экан, ҳаётни бутун даҳшати билан тасвирлайди.

Асарда баъзи ёшларимиз ҳозирда билмайдиган миллий кадриятлар ҳақида ҳам сўз боради, бу Қуддус тилидан шундай ҳикоя қилинади: “Бешариқ ёқалаб кетган сўқмоқдан уйга қайтаётсам, шундай ариқ бўйида белбоғини ерга тўшаб, намоз ўқиётган уста Файзи бобони кўриб қолдим... ариқ олдида ётган калтакни олдим–да, Уста бобонинг белбоғидан анча берига кўндаланг қўйиб, олдини кесиб ўтдим – намоз ўқиётган одам олдидан шундай қилиб ўтиш кераклигини дадам ўргатган” (191–бет).

Асарда яна бир ўринда, адиб раис ва Уста бобо ўртасида ҳалоллик ҳақида бўлиб ўтган суҳбатнинг келтирилиши, унда Уста бобо “Бир китобда ўқигандим!”, – деганда Қуддус ҳайрон бўлади “мактабда айтишардики, бунақа чолларнинг бари саводсиз” (193) деб ўйлашидан кейин Уста бобо томонидан эшитган ривоят асар бадиий ғоясини ниҳоятда кўтарганлигини кўришимиз мумкин. Унда сой ёқалаб кетаётган ҳусну малоҳатда тенгсиз Юсуф зилол сув юзида оқиб келаётган бир дона олмани олиб, беҳосдан бир–икки тишлаб ярмини еб қўяди, шунда ўйламасдан қилган иши хатолигини, сўрамасдан ейиш гуноҳ эканлиги ўйлаб олма эгасини излаб, унинг ҳақини бергани келади:

“–Эй отахон! Мен хом сут эмган бандадан хатолик ўтди. Ана шу олмангиз сувда оқиб кетаётган экан, ушлаб, сўрамай–нетмай ярмини еб кўйибман. Энди мен сизнинг олдингизда ҳам гуноҳкор, ҳам қарздор бўлиб қолдим... Айтинг–чи, отахон, мен қарзимни қандай узиб, гуноҳимни қандай ювай?”, – анчайин савол–жавоблардан сўнг чол олманинг ҳаққини тўлашга пули етмаслигини, уни тўлаш учун фақат шартини бажаришини айтади, “– Бўлмаса, менинг бир қизим бор, исми – Абкор. Унинг оёғи шол, кўзи кўр, қулоғи қар. Абкорга уйланасиз, шарт шу!. Юсуф шартга кўнди.. Йигит гўшангага кирди–ю ҳайратдан қотиб қолди: чимилдиқда ой деса ойдан ойдин, кун деса кундан ёруғ бир соҳибжамол эгилиб салом бериб турганмиш. Юсуф кўли билан юзини тўсиб, гўшангадан чиқиб кетди.. –Бу менга айтилган қиз эмас!.. –Ахир сиз, заифамнинг кўзи ожиз, оёғи шол, қулоғи қар деган эдингиз–ку!

–Тўғри, лекин кўзи ожиз деганим нопокларнинг юзига боқмаган деганим, оёғи шол деганим, остона ҳатлаб ташқарига чиқмаган деганим, қулоғи қар деганим, ёмон сўз, нотўғри гап эшитмаган деганим эрди, ўғлим!.. Йиллар ўтиб Абкордан туғилган ўғил тўрт ёшида беқиёс истеъдодни намоён этди. Шунда Абкор: “Отаси агар олманинг ярмини еб қўймаганда эди, ўғлим ўз қобилият кучини уч ёшдаёқ зоҳир этган бўлар эди!” деган экан. Ана Орзикул ука, энди бизнинг ҳалоллигимиз, қайга борарди?!” (195–196 бетлар).

Шу ўринда, юқорида келтирилган парчадаги “мактабда айтишардики, бунақа чолларнинг бари саводсиз” деган жумлага жиддийроқ эътибор қаратсак, Шўро ҳукумати ёпиштирган бу тавқи лаънат қанчалик асоссиз эканлигини Уста бобонинг айтиб берган ривояти кўрсатиб турибди. Ривоятда жуда катта фалсафий маъно сингдирилган бўлиб, бировнинг ҳаққини ейиш мусулмон фарзандининг иши эмаслигини, унинг оқибати фақат ўзида эмас, келажак авлодга ҳам таъсир этиши очиқ берилган. Шунингдек, ҳозирда бировни ҳаққини ейишга кўрқмаганларга, куёв танлашда эса имон эътиқодлилигига эмас, балки яшаш тарзига, пулига учадиганларга, миллий

кадриятларимизни ўзида ифода этган бу ривоят қайсидир маънода ибрат, сабоқ эканлигини таъкидлаш жоиз.

Туроб Мақсуд миллий адабий анъаналарни ҳам, дунё адабиёти тажрибаларини ҳам пухта ўзлаштирган, доимий изланиш, сўз ва фикр ифодасини ё уйғунлигини янгилашга интиланган ижодкор эканлиги романнинг ғоя ва мазмунидан яққол намоён бўлиб турибди.

Бадий адабиётнинг қайси жанрида бўлмасин, қаҳрамоннинг ички оламига алоҳида эътибор берилади. Биз буни юқорида Туроб Мақсуднинг “Қайтмас тўлкинлар” романида кўрган бўлсак, бу фоний дунёнинг омонат, таги пуч ғояларига алданган шахс умрининг, меҳнатининг бемаънилигини қабарик тарзда кўрсатиб бера олган жаззаҳлик адиба, ёзувчилар уюшмаси аъзоси Меҳрибон Абдурахмонованинг “Тулзор қишлоғининг гулдураклари” қиссасида ҳам қайсидир маънода узвий давомийлигини кўрамиз.

Адиба қиссада даврга хос манзарани китобхон кўз ўнгида гавдалантира олган. Қисса қаҳрамони образида оддий халққа хос бўлган чизгиларни кўрамиз. Бу тасвирда инсон руҳияти бутун мураккаблиги билан акс этган. Яъни адиба образ яратишнинг ўзига хос йўлидан борган. Қиссада ёзувчи воқеалар баёнидан иккинчи воқеа тасвирига ўтар экан, қаҳрамонларнинг қандай эканлигига тўхтаб ўтирмайди, балки зиддиятли вазиятларда образлар характерини очиб беради.

“Эпик асарларда қаҳрамон яшаган, ҳаракат этган ва курашган муҳит тасвирига алоҳида эътибор берилади. Эпик тасвир қаҳрамонларни бутун ҳаёти мобайнида ёхуд улар характери шаклланишининг энг муҳим давларида ҳар томонлама кўрсатилган ҳолдагина тўлақонли бўлади. Бу йўналишдаги асарларнинг муаллифлари макон ва замонни тасвирлаш, хилма–хил ҳаётий ҳодисалар ва вазиятларни кўрсатиш, воқеъликни турли нуқтадан (муаллиф, воқеалар қатнашчиси, уларни четдан туриб кузатувчи персонажлар нуқтаи назаридан) акс эттириш, қисса шакли (муаллиф номидан, иштирокчи тилидан, ёзишма, кундалик тарзида ва ҳ.к.)ни танлаш

имкониятлари чекланмайди”⁸⁹. Худди шундай бу қиссада ҳам услубий ўзига хосликнинг шаклланишида реал ҳаётнинг ҳаққоний манзарасини тасвирлаш кучли.

Маълумки, “Бадий образ бошқа ҳар қандай ижод намуналаридан ўзининг муайян эмоционал–эстетик ғоявий таъсир кучига эга ҳиссий мазмуни билан яққол ажралиб”⁹⁰ туради. “Гулзор қишлоғининг гулдураклари” қиссаси қаҳрамони Мусажон ҳам бундан мустасно эмас. Қисса оддий халқ орасидан чиққан Мусажоннинг бошидан ўтказган ҳаётий воқеалар тасвирига бағишланган. Тирикчилик ғамида ўзини турли томонларга уриб, қора қозонни илми–амал қилиб ўтказишга ҳаракат қилаётган Мусажон дўсти Гулмурод билан “рангли металл вируси”⁹¹ билан касаллангани ва алал–оқибат бошларига тушган кўпгина кўргиликлар адиба томонидан асарда маҳорат билан тасвирланади.

Ҳеч кимга сир эмаски, ўтиш даври қийинчиликлари кўплаб иқтисодий–ижтимоий муаммоларни келтириб чиқарди. Ишсизлик, иқтисодий танглик – ҳар қандай инсоннинг оилавий ҳаётига таъсирини ўтказмай қолмади, шунингдек, бу ҳолат инсон маънавияти ва руҳий оламига ҳам таъсир кўрсатар экан, “Гулзор қишлоғининг гулдураклари” қиссаси бу жараён тасвирини бериши билан муҳим аҳамият касб этади.

Қиссада, Мусажон билан Гулмурод не машаққат билан тўплаган рангли металлларини зил–замбилдай сумкаларга жойлаб, вокзалда поезд кутиб турар эканлар, шу орада эски танишлари Тилавбойни кўриб қолиб, у билан ўтириб қиттак–қиттак ичишлари улар учун қимматга тушишини ўша вақтда хаёлларининг бир четига келтиришмаган эдилар.

Шу ўринда айтиш лозимки, ижтимоий давр билан боғлиқ масалалар қиссада тасвирланаётган воқеъликка сингдириб юборилар экан, у Мусажон билан Гулмурод образлари орқали очиб берилади. Қисса давомида иккала

⁸⁹Соатова Н. Анъанавийлик ва ворисийлик.–Т.: Mumtoz so‘z, 2019. – б.

⁹⁰Султон И. Адабиёт назарияси. –Т., 1986. –Б.175.

⁹¹Абдурахмонова М. Гулзор қишлоғининг гулдураклари. –Т.: O‘zbekiston, 2018. –Б.6. (Бундан куйинги иқтибослар шу нашрдан олинади ва бети қавс ичида кўрсатилади).

“бизнесмен” бошига жуда кўп кўргуликлар тушади. Тилавбойнинг бедарак йўқолиши туфайли, улар гумондорликда айбланиб, сўроққа чақирилишади. Шу воқеа сабаб қаҳрамонлар ички дунёси кенгроқ тасвирланган.

–Жўра, гап бундай. Неча кундан бери ўйлаб ўйимга етолмайман. Қотилликда айблангунча, контрабандада айблансак маъқул эмасми? Органга борайлик–да ўша куни кўшни мамлакатга рангли металл олиб чиқиб сотганимизни маълум қилайлик. Вагонда бирга кетган гувоҳларимиз бор. Тилавбойнинг биз билан чиқмаганини улар кўришганди. Энди беш–ўн кило металл деб, бизни қамаб юборишмас. Штраф–пштраф билан қутулиб кетармиз.

–Нималар деяётганингни билапсанми, ўзи, жўра. Битимизни сотиб штраф тўлаймизми? – жаҳли чикди Гулмуроднинг. – Мени бунақа ишларингга аралаштирма. Ўзи шундоғам ўлолмай ўтирибман, бола–чақамни қандай боқаман, деб.

–Гулмурод, жўра. Кемага тушганнинг жони бир, дейишади. Истаймизми, истамаймизми, ҳозир икковимиз бир кемада турибмиз. Мен сенга ёрдам қилмоқчиман. Чунки сенинг оиланг катта. Мен жавобгарликни ўз бўйнимга оламан...” (12–бет).

Кўриниб турибдики, Мусажон дўсти Гулмурод учун барча айбни ўз бўйнига олиб, уни кулфатдан қутқаришни ўйлар экан, унинг маънавий қиёфаси тўлиқ намоён бўлади. Унинг образига ўзбек халқига хос бўлган миллий ғоялар адиба томонидан сингдирилган эди. Асардаги воқеалар, қутилмаган лавҳалар, инсон тақдирининг бутунлай ўзига хос тасвири китобхоннинг хаёлини тарқ этмайди.

Шу ўринда айтиш мумкинки, тергов ҳужжатлари учун ёзилган “тушунтириш хати”да қишлоқи Мусажоннинг дўсти учун барча айбни бўйнига олгани, кичик бўлса–да, дўстини қутқариш учун жасорат кўрсатгани “Жиноят қидирув бўлими” катта лейтенанти Хидировни ҳайратга солса, бизни у ёзган “тушунтириш хати” ўйлантириб қўяди. Худди мантиққа зиддек кўринади.

Чунки қисса бошидаёқ балиқ тутиб ўтирган, ҳаётини бир изга қўя олмаган Мусажон қандай қилиб бу даражада саводли ёза олиши, ўзга учун ўзини қурбон қиладиган даражада мукамал шахс бўлиши мумкинми? – деган ўринли савол туғилади. Мусажоннинг тушунтириш хатида унинг яна бир инсоний хислати, одамийлиги кўринади: “...мен уйда ишсиз ўтирганим учун ҳарна тўрт–беш сўм топай, деб шу ишни қилиб қўйдим. Жонажон Ватаним кўксига эндигина эрк насимлари тегиб, жиддий синовларни бошидан кечираётган бундай дамларда қорин ғамини қилиб қандай улкан хатога йўл қўйганлигимни чуқур англаб, ич–этимни кемириб ётганимни айтмай қўя қолай. Ўз айбимни ўз хоҳишим билан тан олган ҳолда, бу ишнинг бошқа такрорланмаслигига сўз бераман. Гулмурод дўстимнинг эса ҳеч қандай айби йўқ. Фақат менга ичи ачиганидан ҳамроҳлик қилиб борди. Сумкаларда нима борлигини у билмасди... Илтимос, дўстимнинг бу ишларда айби йўқ. Уни жавобгар қилмасликларингизни ўтинаман” (21–бет).

Қишлоқи бир боланинг адабий сўзлар билан бундай жумлалар тузиши, фалсафий фикрлаши бироз ишонарли чиқмаган. Демак, қаҳрамон тили етарли даражада индивидуаллашмаган, деган хулосага келамиз. Ҳолбуки, бу адабиётнинг ва характер яратишнинг энг асосий талаб–мезони саналади. Адибанинг ўзига хос услуби ҳақида сўз кетар экан, “...ёзувчининг бадиий маҳоратини кўрсатадиган адабий ҳодиса бўлса, қаҳрамон образи бадиий асар моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим эстетик ижтимоий–бадиий аҳамиятга эга бўлган масала”⁹² эканлигини таъкидлаш лозим. Бу жиҳат қисса давомида Мусажоннинг опаси, маҳалланинг биринчи шефи ҳисобланмиш Ойпошша опойи сўзлари орқали ўз исботини топади: “–Оҳ, Холматхўжа, отажоним... Оҳ, Зирахол, онажоним!.. Болам – бўтам, дедиларинг, бу тириккуюкларни ўқитаман деб. Мана аҳволлари... Қўйнинг қонидай қип–қизил дипломлар сандиқларнинг иргасида қуядори сасиб ётса, мен куймай ким куйсин. Ундан

⁹²Дониёрова Ш. Ижодкор ва услуб. –Т.: Турон замин зию, 2014.. –Б.3.

кўра мени ўқитмайсиларми, шу вақти ҳўкиматнинг битта истўлини эгаллаб йўлимдан чиққаннинг барини пўшит–пўшит қилиб юрардим...”(24–25 бетлар).

Шу ўринда айтиш мумкинки, ёзувчи ўзи ифодаламакчи бўлган ғояга ўз карашлари эстетик дунёқараш ва идеали нуқтаи назаридан ёндошади. Мусажон қизил дипломли олий маълумотли, лекин вақтинча ишсиз эканлиги, опаси тилидан, қисса давомида “Мусажоннинг мусибатлари” фаслида эса батафсил баён этилади: “Бўлмаса китоб ўқийвериб, дунё илмларини сув қилиб ичиб юборган Мусажон олий ўқув юртини тамомлаб, органга ишга кирган пайти камида генерал бўлишни дилига тугиб қўйган... жиноят қидирув бўлими инспектори” (48–бет) бўлган, лекин ўқимаган, ақлсиз “...эрни қаро ер қиладиган” қиз билан турмуш қуриши натижасида ҳаёти издан чиқиб кетади.

Ёзувчи инсон характеридаги нуқсон ёки фазилатларни адабий қаҳрамоннинг хатти–ҳаракати ва руҳиятига сингдириб юборади. Инсон руҳияти оилавий муаммолар натижасида ҳам муайян ўзгаришларга учраши мумкин. Қиссада қайнота–қайнона орзусидаги келинчак улар ўйлагандек бўлиб чиқмади, балки “салгина шамол эсиб, эпкени тегмасдан ота уйига қараб қочадиган” (49–бет) келин Мусажонни ота уйидан шаҳарга олиб чиқиб кетиб қолмай, инжиқлик ва жанжаллари билан эрининг ичкиликка берилиб, ишдан бўшаб кетишига сабабчи бўлди.

“Тавба, ёмонни ҳам шундай яхши кўрса бўларкан–да. Нуқул сеҳр–жоду қилиб ўзига иситиб олган”, – ҳам ажабланишарди, ҳам аччиқланишарди унга ичи ачиган опалари (49–бет). Адиба қиссада аёллар табиатидаги фазилат ва нуқсонларни очиб беришда, уларнинг сурати–ю сийратини ўзига хос тарзда тасвирлашга уринган.

Асар реал воқеалар тасвирига қурилганлиги билан ўта таъсирчан ҳаётий ва ишонарли чиққан. Нодонлигига қарамай, кўзи кўр муҳаббатининг қурбони бўлган Мусажон аёлининг сўзига учиб, туман марказидаги кийим–кечак дўконини олиб касодга учрайди, оғир кунида эса бевафо аёли ҳам ташлаб кетади.

Асарда Мусажон хатти–ҳаракатлари билан кўзлари кўр, кулоқлари кар бўлиб, шу бетайин аёлига қаттиқ кўнгил қўйиб қолганлиги адиба томонидан яққол кўрсатиб берилади.

Мусажон ҳаётидаги бу воқеаларни тасвирлаш орқали адиба унинг характери ва яшаш тарзида содир бўлаётган ўзгаришларнинг, унинг яқинида дўст бўлиб юрган хоин Гулмурод, опалари, ота–она ва аёлига бўлган муҳаббат, хотира, умид ҳислари ўрин алмашаётганлигини кўрсатишга эришади.

Қиссада унга карама–қарши образ сифатида тасвирланган Гулмурод кифасининг тасвири фикримизга исбот бўла олади: *“Мусажон деган жўрам (авваллари жўра эдик, ҳозирда йўқ), тўғрирози танишим йўлда! (шу жумлага алоҳида эътибор қаратишингизни сўрайман) мени кўриб қолиб, бир жойга юк олиб бораётганини, юкни вагонга ортиб туширишга менинг ёрдамим кераклигини айтиб, ҳоли–жонимга қўймади. Унга ичим ачиб ёрдамлашишга рози бўлақолдим... Келгунимча Мусажонни сўкиб келдим. Мени иккинчи бунақа жинойатингга шерик қилма, дедим. Ўлай агар, ўртоқ старший лейтенант, қасам ичишим мумкин, мен олиб борган “юк”имизнинг нималигини билмас эдим.*

Мусажонга келадиган бўлсак, мен у билан жўрачиликни йиғиштирдим. Менинг ундай жўрам йўқ. Мамлакатимиз иқтисодига зарар келтирадиган бундай зараркунандалар, ҳа, қайтариб айтаман, бундай зараркунандалар ўз жазоларини олишлари керак, ҳатто шарт!”(13,16,17 бетлар), – асар бошида терговчига тушунтириш хати ёзиб берган Гулмурод, хавф ортда қолиши билан, ҳеч нима бўлмагандай, безбетларча *“–Эшитдингми, жўра? Балодан қутулибмиз”* (83–бет), –деб кириб келиши Мусажонни озорлантирди. Чунки дилгир ўтган неча ойлар мобайнида изини босмаган дўстининг хавф ортда қолганда қилган ташрифи, сурбетлигини ҳазм қилолмас, бунга унинг иймон–эътиқоди йўл қўймас эди.

Асарни ўқир эканмиз, “Гулзор қишлоғининг гулдураклари” қиссаси ҳам миллий ўзлик, миллий кадриятларни сақлаш йўлидаги мураккаб конфликтлар, ички изтироблар тасвири асосига қурилганлигини кўраемиз.

Энди, адибанинг Ойпошша опойини нима учун маҳалланинг биринчи шефи ҳисобланганига келсак, у воқеалар ривожда, хусусан, “Тинчлик кўчаси” фаслида ёрқин намоён бўлади. Холбувидан ғазабланган “Қайси гўрдаги отаси ошқовоқ, онаси носқовоқ Калбувиш битлиқи бир жойда мен ҳақимда алламбалолар, деб сасиган эмиш. Вой, кал эчки. Ундан кўра бошидаги битини тозалаб олмайдами. Отанг ошқовоқ, онанг носқовоқ, ким кўйибди сенга ноз–фироқ...” деган Ойпошша опойи ҳақида, “Жумагул чеча. – Ҳамма Ойпошшани ёмон, дейди. Мана, бир умр қўшни бўлиб ўтириб, тенг қариб, тенг ҳориб келяпмиз. Сира менга ёмонлик қилгани йўқ. Мардга мард, номарднинг эса урчуғини тескари айлантириб юборади”, (38–39 бетлар) деган сўзлари орқали Ойпошшанинг феъл–атворини ва характерини очиб берганлигини кўришимиз мумкин.

Шу жиҳатдан қараганда, “Ойпошша опойининг томирларида катта бобоси, (шунингдек, Мусажоннинг ҳам бобоси) ўз даврида ўз ҳудудининг обрўли бекларидан бўлган, ўрис истилочилари босқинида уларга бўйсунмай исёнлар уюштириб, охир–оқибатда босқинчилар томонидан қатл қилинган, салкам миллат қаҳрамонининг қони оқаётган эди. Боз устига жўмард бобокалони ўзга элларга савдо–сотик ишлари билан бориб юрган пайтлари бир тожик савдогарининг қизига ишқи тушиб қолиб, отига ўнгариб олиб қочган... “Кўйиб юборинг, Отам иккимизни ҳам тиккасига сўяди”, – дея қизнинг йиғлаб ёлворишларига кулоқ солмади. – Яхшиликча сўрагандим, бермади. Шу қизни олмасам, дунёйим ҳаром бўлсин, деб ўзимга ўзим сўз берганман. Отанг сўйгунча яшаб турайлик” (44–бет), деган ўзбекларнинг мардини сўзида ва хатти–ҳаракатида кўрсатишга муваффақ бўлган.

“Ёзувчининг ҳаётдаги воқеаларга ёки маълум бир тоифадаги кишиларга ўзининг бадиий асарида билдирган эстетик муносабатининг ўзига хос

ҳосиласи қаҳрамон ёки образлар тизими тарзида ифода этилар”⁹³ экан, қиссада Мусажон руҳий оламини очиш учун ички монологи, уни бўй–бастича ботиний дунёсини очиб бериш билан бирга, адибанинг қарашларини ҳам ифодалайди: “Дунёни манфаат бошқаради, дейишади. Бу ўринда эл–юрт манфаати кўзланган бўлса, қандай яхши. Шунда ҳам адолат тарозисини унутмаган ҳолда. Инсон фақат ўз манфаатини кўзлаб ҳаракат қилаверса, унинг инсонлиги қаёқда қолади. Албатта, мен авлиёликни даъво қилмаяпман. Шундай яшашни истайман, холос. Тўғри, мен яхши кўрган аёл мен истагандай истеъдодли ҳам, ақлли ҳам, билимли ҳам ва ҳатто унчалик гўзал ҳам эмасди. Аммо мен уни севиб қолдим. Инсонлар қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги талабларимнинг биронтасига жавоб беролмайдиган аёлни севадим ва у дунёдан ўтган бўлса ҳам ҳамон севаман. Балки шу сабаб бахт ва бахтсизлик орасида саросар кезиб юргандирман. Янаям ким билади, дейсиз?..”(56– бет).

Ҳаёт зиддиятларининг аёвсизлиги, маиший турмушдаги ҳар бир камчиликнинг қаҳрамон руҳиятига таъсири асарда моҳирона акс этган.

Шунингдек, адиба асарга олиб кирган образларнинг ҳар бири катта–кичиклигидан қатъий назар ўз ғоявий–бадий юкига эга эканлиги асарнинг мукамал чиқиши учун асос бўлган.

Маълумки, ижодкор яратган қаҳрамон томонидан ўзига юклатилган вазифани адо этганига қараб ёзувчиларнинг бадий маҳорати яққол намоён бўлар экан, Меҳрибон Абдурахмонова қиссасида бу ҳолат тўла ўз исботини топган. Хусусан, ўз фалсафаси билан яшайдиган Мусажон қайта уйланишлар таклифи бир неча марта бўлишига қарамай кескин рад этиб юрган бўлса–да, вақт ўтиб уйланишга розилик берди. Қарангки, ғарибгина уйининг чироғи ёниб, кўримсизгина хотини унга жажжи қизалоқ туғиб берганда, Мусажон ҳаётга қайтадан келгандай бўлди ва бахтни юракдан туйди. Энди у тирикчилик ташвишида бировнинг полизини кўриқлаб, яна бировнинг

⁹³ Дониёрова Ш. Ижодкор ва услуб. –Т.: Турон zamin ziyo, 2014.. –Б.8.

деҳқончилигига қарашиб ёз, кузни бутун қишга етадиган дон–дун ва полиз маҳсулотлари ғамлаш билан ўтказадиган бўлди.

Қиссада адиба услубининг ўзига хослиги шунда кўринадик, “Тулзор қишлоғининг гулдураклари” қиссасида қаҳрамонлар исмидан тортиб, ҳаракат–ҳолатигача тасодифий эмас. Асарга киритилган ҳар бир нарсанинг айнан шундайлиги бадиий маънога эга ва у шу ҳолида ҳаётнинг бир парчасини акс эттиришга эришади. Хусусан, ҳаёт тизгинини қўлидан чиқариб юборган Мусажон турмушига исми жисмига муносиб Тиллабувишнинг кириб келиши унга оилавий бахт туйғусини беради: *“Аёли ҳам меҳнаткаш чиқиб қолди. Қўни–қўшнилاردан қўй жунни олиб, ип йиғириб олача тўқиб уйининг ичини қип–қизил қилиб тўлдириб олди”* (61–бет), кейинроқ иккита қизчасини етаклаб олган Тилавбойнинг хотини Мусажоннинг юзларини юлиб ташлаб:

“– Эримни топиб бермасанг сочимни ёйиб эшигингга ўтириб оламан. Мана шу гўдақларни боқасан, – деди аёл кўзларини ола–кула қилиб.

Шу пайтгача индамай келаётган Тиллабувиш янганинг бирдан орияти кўзгалди. Югуриб бориб ошхонадан ошпичоқни олиб чиқиб Тилавбойнинг хотинига ўқталди.

–Учгача санайман. Агар шу вақт ичида ҳовлимдан чиқиб кетмасанг, эрим эрингни ўлдирган бўлса, сени мен ўлдираман” (75–бет), дея эрини ҳимоя қилганида, унинг ўз оиласи учун фидойилиги, айниқса, яққол намоён бўлади.

Ёзувчи ижодий услубининг шаклланиши миллий адабиётда гўзал ижод намуналари пайдо бўлишига олиб келади. Ҳаёт материалларининг адабиётда ҳаққоний тасвирланишида ёзувчининг дунёқараши, интеллектуал–эстетик савияси муҳим аҳамиятга эга. Унинг ҳаётни қандай кўриши, тушуниши ва қандай ифодалаб беришига қараб услубий ранг–баранглик ҳосил бўлади. Буни қиссада Мусажон образи мисолида кўришимиз мумкин. Тиллабувишнинг *“Олий маълумотли бўлсангиз, қишлоқ мактабига ишга кириб ўқитувчилик қилсангиз бўлмайдимиз?”*– деган қистовига *“ўқитиш дастурлари мен ўқиган даврдагидан бутунлай бошқа бўлиб кетган”*, – деб

кескин эътироз билдирган” (62– бет) Мусажон образига нимагадир меҳримиз ошади, чунки ўз манфаатини ўйлаб, ўртамиёна ўқитувчилик қилиб, халқнинг боласини ўқитишни тирикчилик манбаига айлантирган инсонларга нисбат берадиган бўлсак, Мусажоннинг виждони ва иймонига қойил қоламиз.

Шунингдек, уни ўта иқтидор эгаси бўлганлиги–ю бирор ишнинг бошини тутса, уни юракдан ақл билан қилишини, аёли Тиллабувиш бехосдан қўлини кесиб олган жараёнда кузатишимиз мумкин. Кесилган жой чуқурроқ бўлгани сабабли, жароҳат жойидан оқаётган қонни тўхтатиш учун уйда йод ҳам йўқлиги сабабли, Мусажон доривор ўтлар билан яхшигина тиллашадиган онасидан ўргангани боис, зубтурум ўсимлигининг япроқларидан фойдаланди.

Шундан кейин, қиссада уни шифобахш гиёҳлар ҳақидаги китобларни ўқиб, ҳар хил доривор ўт–гиёҳларни териб келиб қуришиб, қишлоқ аҳлини қўлидан келганча даволай бошлагани ва шунинг орқасидан чой–чақа топиб, рўзғор тебратган бир пайтда, қишлоқдоши Шерматнинг болдирига чўп кириб кетиб, жароҳатланган жойига оёқ остидаги тупроқдан сепиб, солидол қўйиши натижасида, ҳилвираб кетган ярасини Мусажонга кўрсатгани, лекин у ҳарчанд ҳаракат қилмасин Шерматнинг ярасини тузата олмай унга:

“–Тупроқда қанча микроб борлигини биласизми ўзи? Кап–катта одам болаларча ҳаракат қиласизми? Худо кўрсатмасин, қонингизга инфекция ўтиб кетса нима бўларди?.. Шунини биласизми?..” – деган гапларидан кейин Шермат, инфекция ҳақидаги гапдан капалаги учиб Мусажоннинг тавсияси билан тўғри туман поликлиникасига жўнади–ю, лекин *“Мусажон Шерматнинг оёғини иритиб юборишига сал қолган экан, ҳалиям вақтида дўхтирга бориб нажот топибди”* (66–бет) деган айблов билан айбсиз айбдор бўлиб қолиши қиссада ишонарли, жонли тасвирланади.

Қиссада ўтиш даврининг қийинчиликлари Мусажон оиласи мисолида ёрқинроқ намоён бўлади. Хусусан, унинг эркатой арзанда қизи шамоллаб, қаттиқ йўталга чалиниб қолгандаги ҳолати тасвирида бу ҳолат кўринади. Қизининг йўталани ярим кило турп билан бир стакангина тоза асал тузатиши

мумкин бўлган жойда бир кило турп ва бир стакан асалга пул топа олмаган қаҳрамонимизнинг аянчли аҳволи—ю, камига отаси Тилавбой Тошматовнинг ўлигини топган аламзада ўғил ва унинг хотини томонидан таҳқирланиши, Мусажоннинг “емаган сомсага пул тўлаши” ёзувчи томонидан таъсирчан лавҳаларда берилган.

Қиссанинг кульминацион нуктасида катта лейтенант Хидиров томонидан Тилавбойнинг акаси Эшмамат аканинг ўғли Эшдавлат томонидан ўлдирилгани маълум бўлади. “Бу хабар Мусажонга етиб борганида, у севинишини ҳам, куйинишини ҳам билмай қолди. Ўзининг эсон—омон бу чигалликлардан чиқиб олганига суюнса, Тилавбойга, Эшмамат ака ва унинг ўғлининг қисматига анча куйинди”(82– 83 бет).

Меҳрибон Абдурахмонованинг бадиий услубига хос яна бир жиҳат шундаки, адиба сохта образлар яратиб, персонажларни ғояга мослаштириб тасвирламайди. Имкон борича, у қаҳрамонларининг ҳаётини бўлишини, ўз йўли ва тутумига эга бўлишини истайди. Шу боис қаҳрамонларининг чорасизлигини чорасизлигича қолдираверади. Қисса сўнгида *“Мусажон эса... Мусажон эса ҳали ҳануз ўша—ўша. Кўп ўқиганидан хиралашиб қолган кўзларига кўзойнагини тақиб оёқсиз кароватида тинчгина китоб ўқиётган”* ҳолда тасвирланиши фикримиз исботидир. Адибанинг ўзига хос индивидуал услуби ва бадиий маҳорати Мусажон ва Ойпошша опа образининг яратилишида, уларнинг маънавий олами чуқур очиб берилганида ҳам яққол акс этган. Бир сўз билан айтганда, қиссада миллий ва умуминсоний қадриятлар тасвири маромига етказиб тасвирланган.

Юқоридагилардан ҳам кўриниб турибдики, насрий асарларда умуминсоний ва миллий қадриятлар тасвири иккала ижодкор: Туроб Мақсуднинг “Қайтмас тўлқинлар” романи ва Меҳрибон Абдурахмонованинг “Гулзор қишлоғининг гулдураклари” қиссасида етарлича тасвирланган. Айниқса, миллий қадриятлар тасвири бу асарларда тўлақонли ўз бадиий ифодасини топган.

3.2. СЎНГГИ ЙИЛЛАР НАСРИДА ХАРАКТЕР ЯРАТИШ МАҲОРАТИ ВА УСЛУБИЙ ИЗЛАНИШЛАР

Истиқлол адабиётимизга том маънода эркинлик берди. Натижада адабиётда жуда катта ижобий ўзгаришлар юз берди. Истиқлолнинг илк йилларида кўзга ташланган иқтисодий бўҳронлар жамиятнинг бир қанча соҳаларига ўз таъсирини ўтказди. Шубҳасиз, бундай таъсирлар натижасида инсон онги, унинг дунёқараши ўзгариши, ижтимоий борлиққа муносабати, келажакка ишониш ёки ишонмаслик каби муаллақ турган ва салбий омилларни юзага чиқариши мумкинлиги, ўз навбатида бу омиллар жамиятнинг оғриқли масаласига айланиши мумкинлиги долзарблик касб эта бошлади.

Демак, бу даврда ўзбек насрининг олдига ана шундай муаммоларни акс эттира олиш, уларни теран мушоҳада қилиш, ўқувчиларда жамиятда бўлаётган ўзгаришларга нисбатан дахлдорлик, ўз келажаги, миллат келажакига бефарқ бўлмаслик руҳини уйғотиш, бундай руҳий кечинмаларни ёрқин ва таъсирли тарзда етказиб бериш масаласи ҳам турарди.

Таъкидлаш керакки, Истиқлол даври насрида қайд қилинган масалалар ўзининг ғоявий–бадий ечимини топади. Бу давр бундай ўзбек насрининг таҳлили Истиқлол билан боғлиқ адабий–эстетик идеалларига хос жиҳатлар сифатида тасвирланаётган идеал соғлом фикрли, маънавий дунёқараши етук, халқи ва Ватани олдидаги масъулияти, аждодлар меросига муносиб ворис, уларнинг ишини давом эттиришни ўзларига шараф деб биладиган, ўзбек номини дунёга танитиш учун қўлидан келган барча ишни қилишга тайёр кишилар сифатида кўз олдимизда гавдаланади.

Чунончи, Наим Каримов Истиқлол даври адабиёти ҳақида: “Бу адабиёт чин маънода миллий ва халқчил бўлиши, ўзбек халқининг ҳаётини, сажиясини, қалбини, руҳий бойлиги ва маънавий камолотини акс эттириши зарур. Бу адабиёт илғор жаҳон адабиёти, биринчи навбатда, Шарқ халқлари адабиётида юз бераётган янги бадий изланишлардан кўз юммаган ҳолда

миллий–адабий анъаналарга, жумладан, XX аср ўзбек адабиётининг энг яхши бадийй ютуқларига таяниши керак”⁹⁴, – деб ёзади.

Маълумки, барча даврларда адабиётда қаҳрамон яратиш муаммоси жиддий масала бўлиб келган. Чунки адабиётдаги қаҳрамон муайян даврдаги ижтимоий оламнинг бутун ички ва ташқи хусусиятларини акс эттирувчи бадийй воситадир. Одамнинг ҳаётдаги яшаш тарзидан тортиб, умри поёнигача бўлган бахту фожеалар қаҳрамон ҳолатига, хатти–ҳаракатига кўчирилади.

Қаҳрамон атамасига эътиборни қаратсак, адабиётшунослик атамалари изоҳли луғатида бу сўзга шундай таъриф берилади: “ҚАҲРАМОН, адабий қаҳрамон 1) асар персонажлари тизимида етакчи мавқеъ тутиб, ғоявий–бадийй концепцияни шакллантириш ва ифодалашда муҳим роль ўйновчи шахс образи. Терминни бу маънода тушуниш эпик ёки драматик асар персонажларини даражалашни кўзда тутди: сюжет воқеалари қаҳрамон атрофида уюштирилиб, бошқа персонажлар у билан боғлиқ ҳолда асар воқелигига киритилади; улар қаҳрамон билан интегратив алоқада (ҳоким–тобе) бўлиб, унга нисбатан ёрдамчи функцияларни бажаради. Кўп чизиқли мураккаб сюжет қурилишига эга йирик ҳажмли асарларда бир эмас, бир нечта қаҳрамон ҳаракатланиши ҳам мумкин. Бу ҳолда персонажлар системаси ўз ичида микросистемаларга ажралиб, уларнинг марказида қаҳрамонлардан бири туради”⁹⁵.

Дарҳақиқат, бадийй асар роман ва қисса ёки ҳикоя бўладими – ҳар бир асарнинг ўз қаҳрамони бор. Шундай экан, буларнинг намоён бўлиш қирраларини таснифлаб ўрганиш долзарб аҳамият касб этади. Бугуннинг насрини тушуниш ва истиқболини башорат қилиш учун бу жанрнинг нима учун, қачон ва қаерда пайдо бўлганини аниқлаш ҳамда унга хос етакчи белгиларни тайин этиш лозим бўлади. Бугунги кунда ўзбек насри ўз тараққиётининг полифоник босқичига етиб келди. Эндиликда, мавзунинг

⁹⁴ Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкуриси: Филол. фан. доктори дисс ...авто.реф. –Т.:, 1993. – Б 39.

⁹⁵ Қуроноф Д ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати.–Т.: Академнашр, 2010.–Б.277.

долзарблиги, воқеаларнинг қизиқарли ёхуд тилнинг ширали эканлиги асарни ўқишли қилгани ҳолда, унинг умрбоқийлигини таъминлай олмаслиги ижодкор аҳлига яхши маълум бўлди. Шу боис замонавий ўзбек насри муаллифидан асардаги ҳар бир қаҳрамонини тушуниш ва акс эттиришнинг бировниқига мутлақо ўхшамайдиган концепциясига эга бўлиш талаб қилинади.

Бундай иқтидорга эга бўлиш учун адибдан катта бадиий маҳорат эгаси бўлиш билан бирга, унинг ўзига хос услуби асар бадииятини таъминлашда катта аҳамият касб этади. Шу ўринда айтиш мумкинки, адабиётшуносликда ижодкор услуби ва бадиий маҳорати масаласини ўрганишга доир катта–кичик тадқиқотлар қилинган. Бироқ бадиий услуб ҳар бир ижодкорнинг бадиий ижодида янгилашиб турганидек, ҳар бир асарда ҳам ўзига хосликни намоён этади. Ёзувчи услуби ҳақида сўз юритишдан олдин услуб сўзининг этимологик изоҳига эътиборни қаратайлик. “Услуб” араб тилидан олинган бўлиб, “тартиб”, “йўсин”, “шакл”⁹⁶ деган маъноларни англатади.

Маълумки, ижодкор услуби, унинг дунёни англаши, инсон ва ҳаёт фалсафасини ўзига хос тарзда идрок этиши ва идрок этган ҳаётий ёки ҳаёлий воқеаларни бадиий бўёқларда ифодалашида кузатилади. Шунга кўра, услубнинг индивидуал жиҳатларини билдирувчи омиллар ижодкор асарлари таҳлили орқали ойдинлаштирилади. Одатда ижодкор қайси жанрда, қайси мавзуда, қандай воқеани тасвирламасин, унинг умумий ўзига хослиги бошқа адиблардан ажратиб туради.

Шу ўринда айтиш мумкинки, “Сир–синоатга тўла табиатда ақл бовар қилмас ажойиб ҳодисалар ва ҳайратомуз мўъжизалар рўй бериб туришини инкор этиб бўлмайди. Аммо, бадиий ижод жараёни ўзига хос, мураккаб руҳий бир олам. Унда ҳеч ким эртақлардаги сингари сеҳрли хум ё қалпоқча кудрати билан бир амаллаб шоир, ё ёзувчи бўлиб қолмайди. Чинакам ижод ҳамиша юксак бадиий тафаккур ва санъаткор қалбидаги дард ё қувончнинг

⁹⁶Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Тўртинчи жилд.–Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б.299.

ифодаси бўлиб майдонга келади... Абдулла Аҳмаднинг мазмунли ҳаёти ва ижод йўлига назар ташласак, ана шу азалий ҳақиқатига яна бир карра амин бўламиз”⁹⁷.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси Абдулла Аҳмад “Ҳамият”, “Қирмизи атиргул”, “Ўлимга тик боққанлар” каби китоблари билан китобхонларга яхши таниш. Адибнинг, айниқса, “Фарёд”, “Олисдаги соялар”, “Алвидо, севгилим” қиссалари ўзига хос ифода усулига эгаллиги билан диққатга сазовор.

Бинобарин, бугунги кунда бадиий адабиётда ифода усуллари ҳамда воқеликни тасвирлаш услубларида ҳам ўзига хос янгиланишлар рўй бермоқда. Ҳозирги ўзбек қиссаларида бадиий услуб муаммоси ҳақида сўз кетар экан, “...асарнинг шакл ва мазмунига доир барча узвлар икки нарсада тажассум топади. Булар: а) **муаллиф шахси**; б) **бадиий асар услубидан** иборат. Услубнинг умумий ва хусусий жиҳатларини билдирувчи, услубнинг шаклланиши ва такомиллиги хизмат қилувчи барча бошқа унсурлар шу икки тушунчада бирлашади. Мана шу икки тушунча синтезлашган нуқтада ҳақиқий санъат асари майдонга келади”⁹⁸,— деган фикрлари айна ҳақиқатлигини “Фарёд” қиссаси мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Қисса Шўро даври воқеалари, хусусан, Ўрта Осиё бойларининг ҳукумат томонидан таланиши, хўрланиши мавзусини ёритишга бағишланган. Қиссанинг бош қаҳрамони Олимбойвачча ва унинг оиласи мисолида тарих кўз ўнгимизда жонлантирилади. Китобхон асарни ўқир экан, мисли кўрилмаган адолатсизликларнинг яна бир карра шоҳиди бўлади. Асар Олимбойваччанинг Тошкентдан қайтиши ҳолатини тасвирлаш билан бошланади. Адиб маҳорати шундаки, қаҳрамон қиёфасида, унинг хатти–ҳаракатларида юртимиз бошига келаётган совуқ шамоллар ишонарли жонлантирилади: “Олимбойваччанинг авзойи бузуқ. Кеча Тошкентда бўлиб,

⁹⁷ Қосимов У. Ибратли ҳаёт ва машаққатли ижод сабоқлари // Абдулла Аҳмад. Ҳамият. –Т.: Yangi nashr, 2015. –Б.3.

⁹⁸ Холдаров Д. Ҳозирги ўзбек қиссаларида бадиий услуб муаммоси. (Шойим Бўтаев ва Назар Эшонкул қиссалари мисолида) Филол. фан.ном..дисс. авт. –Т., 2017.–Б.3–4.

бойлар билан гурунглашгач, руҳи синди. Большавой деган очофат ҳамма бойларни, ҳатто ўртаҳол дехқонларни талаётган эмиш. Унинг дастидан на ўрада ғалла, на кўрада кўй, на далада ҳосил қоляпти. Бир умр пешона тери билан йиққан–терганингга қайсидир нобакор эга чиқса, сочиб совурса, қандоқ чидайсан?”⁹⁹.

Шундай ўй–кечинмаларни хаёлидан ўтказаетган Олимбойваччанинг кўнглидаги ғашликни чорбоғдаги ғарқ пишган мевалар олма, нашвати–ю ўн етти хил ғарқ пишган узумзор ва ўрикзорларигина бир озгина бўлсин кўтарди. Ахир бу ўрикларни Ойсари энаси эккан.

Шу ўринда айтиш лозимки, “Услуб – ижодкор ҳаётни чуқур ўзлаштириши орқали тўплаган нозик ва қизиқарли кузатишларини синтезлаб ифодалаб беришдир. Унинг мукаммаллиги ва қанчалик кўламга эғалиги ижодкорнинг борлиқни англашдаги идрокига ва ифода услубига боғлиқ”¹⁰⁰, – экан, асарни ўқир эканмиз, адибнинг маҳоратли ижодкор эканига шохид бўламиз. Ёзувчи воқеалар ривожини икки линияда олиб борадики, бу ҳам асар охирига бориб ойдинлашади. Қисса воқеалари шиддат билан ривожланади. Олимбойваччанинг бобоси Юсуфбек Эрназарбой бобоси каби ер эгаси бўлиш билан бирга савдога аралашиб водийга қатнаган ва Асакага борганда дурадгор сандиқсоз билан кадрдонлашади, унга шогирд тушиб тўрт ой иш ўрганади. Сандиқсознинг якка–ю ягона қизи Ойсари ва акаси билан қолган қиморбоз, ахлоқсиз жияни Талхатдан бошқа яқини йўқ эди. Шу сабабданми у Юсуфбекка меҳр кўйган, уни ўз ўғлидек яхши кўрарди. Тақдирнинг ўйинини қарангки, иккала ёш ҳам бир–бирига бефарқ эмасди. Лекин ҳаёт доим инсон истагандай бир текисда кетмайдики, бу ҳам асарда ўз бадиий ифодасини топган.

Олимбойваччанинг бошига оғир кунлар келди. Хотини Зийнатой уни шўро идорасига чақиришганини айтди. Шўро идораси бир пайтлар чилла

⁹⁹ Аҳмад Абдулла. Ҳамият. –Т.: Yangi nashr, 2015. –Б.6. (Бундан кейинги иқтибослар шу нашрдан олинади, бети қавс ичида кўрсатилади).

¹⁰⁰ Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. –Москва.: Писатель, 1975. –С. 9.

масжид деб аталган бинога жойлашган бўлиб, бу масжид Жиззахнинг машҳур бойларидан бири томонидан қурилган бўлиб, у ерда дин уламолари намоз ўқишар ва китоб мутолаа қилишарди. Адиб масжид тасвирини асарда жудаям таъсирчан ифодаларда берганки, бу ҳам ижодкорнинг ўзига хос маҳорат эгаси эканлигидан далолат беради: “Масжид битта улкан ва бешта мўъжаз хоналардан иборат. Шу етти хона уч тарафлама айвонлар билан қуршаб олинган... Уч тарафлама айвонга қирқ битта маҳобатли устунлар ўрнатилган. Қирқ битта устунга ипдек ингичка, лекин жозибаси билан ақлни шоширадиган турфа нақшлар ўйилган. Ҳар бир устундаги нақшга етти хил рангда жило берилган. Устунларнинг тепасига етти қиррали гулбарак ўрнатилган. Уларга пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадислари битилган. Гулбаракнинг ложувард етти қиррасига еттита шамдон ўрнатилган. Ҳайит кунлари қирқ битта устундаги шамлар ёнуви, бир илоҳийлик, қалам бирла битгусиз улуғворлик ҳосил қилади... Минг афсуски, аввалги кўркамлик ва улуғворликдан эндиликда ном–нишон қолмаган. Айвонлари тахталар билан ўралиб, шифтларига қоғоз қоқилган. Ҳадислар битилган гул бараклар, шамдонлар олиб ташланган... Олимбойвачча манзарани кўриб, танг қолди. Ичидан бир нима узилгандай, ҳолсизланиб ўтириб қолди” (15–16 бет). Шўро идорасида уни ўрисиқат бир татар қарши олди.

–“Нега рангинг ўчиб кетаяпти, сен ҳам боймисан нима бало?

–Унчалик эмас, озгина ер–сувим бор.

–Исминг?...

–Олим.

Шошма, ҳалиги элликта оти бор, жаранглаб очиладиган сандиғи бор, Олим мен дегин?

–Ҳа, мен” (18–бет).

Асар воқеалари ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Ўн чоғлиқ қуроқланган аскар билан Андрей Бойчев келиб, Олимбойвачча, хотини Зийнатойнинг қўлига кишан уриб, қизи Дилхуморнинг қўлини эса арқон билан боғлаб,

эллик пуд ғалласини, тахмонида турган сандиғигача, уларнинг чирқиллашларига қарамасдан аравага жойлашди.

Юқорида айтганимиздек, воқеалар ривожини икки линияда давом этар экан, хафақонлик касаллиғига чалинган Ойсарининг мўйсафид отаси киморбоз жияни Талхатга ишонмай, Юсуфбек билан бирга Оқтулпорини арава кўшиб табибга жўнатишга мажбур бўлади. Йўлда уларга бўрилар хужум қилди. Юсуфбек жон–жаҳди билан охиригича қуч қолгунча курашиб, Ойсарини ҳимоя қилди. Юсуфбекдек инсоннинг невараси Олимбойвачча ҳам оиласини большевик аталмиш бўрилардан қутқариш учун чунон ҳаракат қилмасин, имконини топа олмайди. Уларнинг хўрлашларидан ҳушидан кетган аёлини кўриб, кўрқиб кетади. Бир кечада ўн йилга қариган, юзлари сўлиб, кўкариб кетган Зийнатой тонгда омонатини топширади.

Асарнинг энг кульминацион нуқтаси унинг жанозаси жараёнида яққол намоён бўлади. Аёлини дафн этишга ҳозирлик кўраётган Олимбойваччанинг елкасига қўндоқ билан уриб, қўлларини кишанлаб: “Сенларнинг дастингдан қирқ йиллик кадрдон хотинимдан айрилиб ўтирибман–ку. Ахир муштипаримни сўнгги манзилга элтай! Қиёмат қарзимни узай” (26–27 бет) деб зорланишларига қарамай, унинг боғини талон–тарож қилишларини ўз кўзи билан кўриши учун олиб кетишади.

“–Буларни тезда саранжомлаб, –деди мева ҳосилига ишора қилганча мундирли каттакон, – ўрнига пахта экамиз. Шу пайтгача сенлар буни Русияга олтин баҳосида пулладиларинг. Энди эса ўзимиздан чиқади. Миллионлаб гектар пахта экиладиган ерлар, боғи эрамдай шовуллаган боғлар энди – бизники, яъни – русники”(27–28–бет).

Отасининг орқасидан борган ўғли Қобулжон, уни кўриб ҳуши бошидан учеди. Бечора отаси қўли кишанланган, жазирама офтобда ётар эди. Қобулжон бу ҳолни кўргач, отасини олиб кетмоқчи бўлади, лекин Андрей Бойчев терслик билан руҳсат бермайди: “–Тирмизак, ҳаддингдан ошма, отанг бизга керак.

–Керак бўлса офтобда тоблаб, ўлдирмоқчимисан? Золим, аблаҳ.

–Тилингни тий, ҳозир авахтага ташлайман!

–Қўрқитма, босқинчи, сенга ялинадиган манқурт йўқ!

–Бас қил, ит эмган. Ҳозир йигитларга айтаман, мажаклаб ташлашади. ..
Ҳозир бўғзингдан дарча очдираман!... Жаҳли чиққанидан ўзини тутолмай
қолган Қобулжон Бойчевнинг қобирғасига кетма–кет пичоқ санчди” (32–бет).

Ахир, Қобулжон йўлда бўрилар билан якка ўзи олишган, отининг
ўлимидан сўнг Ойсарини аравага ўтказганча уни бир ўзи судраб келган
Юсуфбекининг авлоди эди–да. Унинг ҳам дов юраги бор, лекин буни номард
большевиклар тушунарми, ё кадрига етармиди?

Андрей Бойчевнинг ўлимидан кейин унинг ўғлини камоққа олиб
ўзларича суд қилган Шўро ҳукумати вакиллари унинг учун ўлимни, лекин
қандай ўлим, осон эмас, шафқатсиз ўлимни раво кўришди.

“–Гап шу–, деди Афанасьев кистасидан “Казбек” олиб тутатиб, –
Қобулни осиб ўлдирамиз. Буйруқ бераман. Очиқ майдонга баланд дор
қуришади... Бу ерлик қора халқ рус зобити билан, совет ҳукуматининг
Туркистондаги вакили билан “ҳазиллашиш нималарга олиб келишини яхши
билиб қўйиши керак” (40–бет).

Асарда бир ўзбек оиласи бошига Шўро ҳукумати томонидан ёғилган
балолар Олимбойвачча оиласи мисолида ёритиб берилади. Аёли Зийнатойни
улар томонидан ўтказилган тазйиқларга чидолмай юрак хуружига учраб
ўлиши, қизи Дилхуморнинг хасталаниб қолиши, ўзларини кимсасиз чўлга
сургун қилишлари етмагандай, ўғли Қобулжоннинг дорга тортилиши,
буларнинг барчаси Олимбойваччани йиқитди, тўшакка михлаб қўйди.

Маълумки, асарда образлилик асар оҳанги, воқелик йўналиши,
қаҳрамонлар руҳияти тасвирида ёзувчи услуби алоҳида ўрин тутди.
Бинобарин, “Санъаткор доимо минглаб сўзлар ичидан энг керагини
танлайди, заргарона танланган ана шу сўзлар қаҳрамон ва
шароитнинг мазмуни (ғояси), ҳолати билан чамбарчас боғланиши, у аниқ

эстетик мақсад (мазмун)ни воқеъ қилиши шарт”¹⁰¹. Бундан кўриниб турибдики, ҳар қандай сўз бадиий асарда ўз “юки”га эга бўлиши керак. Худди шу нарса Олимбойваччанинг тушида Юсуфбек сўзлари ва оқ отида суворий бўлиши орқали намоён бўлади: “Чорбоғни кезиб юрибди. Атроф хувиллаган. Кундалар, ёндирилган шох–шаббадалар. Кечаги эрабий боғ мозористонни эслатарди. Ногаҳон бобоси Юсуфбек пайдо бўлди. У оқ отида. Чехраси ташвишли. Кўзлари ғазабнок: “Мен яратган боғ қани? Қани гулзорлар?!” – дермиш аламзада товушда. “Ҳаммаси наҳот тугади? Нечун бу кора юраклар даф бўлмас?! Йўқ! Йўқ! Йўқ!!!, –арслондай ўкирибди бобоси. –Босқиннинг умри қисқа. Иншоолло, кунпаякун бўлгай!” Бобоси шу гапларни айтиб, қамчинни бостирди. Учқур бедов уфқ томон шамолдай елиб кетди” (44–45 бет). Моҳирона яратилган бу тасвир қиссанинг умумий мазмунига ҳаётий бир оптимистик руҳ бағишлайди.

Ўзбек халқига хос мардлик, соддалик, поклик, ростгўйлик каби хислатлар Қобулжон образида ўз ифодасини топган бўлса, орият, миллий ғурур туйғулари Юсуфбек ва Олимбойвачча тимсоллари мисолида чуқур психологик контрастда талқин этилган. Демак, ҳар бир ёзувчининг услубий ўзига хослиги шаклланиши натижасида бадиий асар мукаммаллашади, ғоявий–эстетик ва композицион жиҳатдан ҳам етукликка эришилади. Катта ҳаётий ва ижодий тажрибага эга бўлган истеъдодли адиб Абдулла Аҳмаднинг ушбу қиссаси чуқур миллий руҳ билан йўғрилган тили ва услуби ҳам шакл ва мазмун мутаносиблигини таъминлаганлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

Жиззах адабий муҳитининг яна бир ёрқин вакили адиба, ёзувчилар уюшмаси аъзоси Шахло Аҳророванинг ҳам воқеликни тасвирлашда ўзига хос йўли ва ижодий манераси борлигини кўришимиз мумкин. Унинг “Дилбар” ва “Дала ҳовлидаги қотиллик” қиссалари фикримизнинг далили бўла олади.

Маълумки, бадиий ижодда ёзувчининг ҳаётни образли ўзлаштириши, унинг оригинал бадиий манзарасини яратишда, ижодий, ўзига хослиги, ҳаётий факт ва ҳодисаларга ва инсоний муносабатларга янгича ёндошиб,

¹⁰¹ Ҳ.Умуеров. Адабиётшунослик назарияси. – Т.: Шарқ, 2004.–Б.149

образли талқин эта олиш маҳорати ва адабиёт оламида ўз овози, ўз услубини ярата олиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Чунки бадий ижод, буюк Навоий айтганларидек, ҳар бир муаллифдан ижодий новаторликни, “тархи тоза” асар яратишни тақозо этади”¹⁰². Дарҳақиқат, адибанинг “Дала ҳовлидаги қотиллик” қиссасининг номланишиёқ китобхонни қизиқтириб қўяди ва кишини асар воқеалари томон етаклаб боради. Ундаги воқеалар ҳаётийлиги, ишонарлиги билан бирга жамиятдаги кишиларни жинойтга етакловчи омиллар билан ҳам таништириб боради, унинг сабабларини ойдинлаштириб беради.

Ёзувчи асарининг бетакрорлигини, бадииятини таъминлаган асосий омил адиб маҳоратининг ўзига хослиги, бир сўз билан айтганда ижодкор услубидир. Зеро адиб маҳорати унинг қаҳрамон яратишдаги ўзига хослигида яққол намоён бўлади. Бинобарин, “Ҳақиқий ёзувчи, у буни истайдими–йўқми, ўзи тасвирлаган қаҳрамонлар орқали муайян дунёқараш вакили, индивидуал ижодкор сифатида истеъдоди нечоғли ёрқин ва ўзига хос бўлса, ўзини ўраб турган воқеъликни қанчалик чуқур ифодалай олса, асарларида унинг пафоси шунчалик кучли намоён бўлади”¹⁰³.

Шаҳло Аҳророванинг детектив жанрда ёзилган ушбу асари ҳаётнинг қора, чиркин жиҳатларини тасвирлашга қаратилган. Бунда инсон табиатидаги ёвузлик, жинойтга мойиллик ўзига хос услубда ёритилган. Қиссанинг детектив жанрда ёзилганини эътиборга олиб, шу йўналишга доир назарий қарашларни эсга олиб ўтиш лозим бўлади.

“Детектив инглизча detective, лот. detectio – очиш, фош қилиш, аниқлаш маъноларида қўлланади. Жосуслар, яширин айғоқчилар, изкуварлар ҳаёти саргузаштлари, мураккаб жинойтларнинг очилиши ҳақида ҳикоя қилувчи (бадий асар ёки фильм)¹⁰⁴ жанр. Одатда бундай ҳодисанинг асл сабаби қонунбузарлик билан адолат ўртасидаги курашдан иборат бўлади ва

¹⁰² Алишер Навоий. Хамса. –Т.,1960.– Б 164

¹⁰³ Антонов С. Письма о рассказе. –М.: Сов. Писатель, 1964. С.32.

¹⁰⁴Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б .601.

ҳақиқатнинг тантанаси билан якун топади”¹⁰⁵. Айниқса, Европа адабиётида кўп учрайдиган детектив асарларда бирон–бир фавкулудда жумбоқли ҳодисанинг тадқиқ қилиниш жараёнлари, унда содир бўладиган ҳолат ва вазиятлар, изланиш ва ечимлар тасвир этилади. Детектив асарнинг марказий қаҳрамонлари ҳисобланадиган жиноятчи ва жабрланувчи ҳаётига доир яқин тарих муаллиф нуқтаи назаридан қайта тикланади.

Юқоридаги жиҳатларга асосланган ҳолда, айтиш мумкинки, “Дала ҳовлидаги қотиллик” қиссаси замонавий изчил реалистик детектив мавзуга яқин услубда ёзилган. Қиссага киритилган ҳар бир образ, портрет, деталь, тасвир, воқеалик қисмлари бир–бирига узвий яхлитликда олиб борилади.

Детектив асарлардаги услубий ўзига хослик фақат бадиий асар тилига, адиб томонидан қўлланилган ибора ёки ҳикматли сўзларгагина дахлдор эмас, бундай асарнинг сюжети ва композицион қурилиши ҳам услубий жиҳатдан қутилмаган ҳодисаларнинг уюштирилиши билан ажралиб туради.

“Маълумки, санъаткор тўғридан–тўғри ҳаётдан нусха кўчирмайди, балки унга ҳақиқатан ўхшаш қилиб, янги бир дунё яратади, кашф этади. Бошқача айтганда, ҳаётини ҳақиқатдан бадиий ҳақиқат яратади; ҳаётини факт ва ҳодисаларни ўзининг руҳий лабораториясида “қайнатиши”, ишлаши, синтезлаштириши, яъни тасаввури, ҳаёли, орзуси, тажрибаси, қалби, табиати, дунёқараши билан бойитган ва муайян ғояга хизмат қилувчи характерли ва зарурий деталларни, факт ва ҳодисаларни танлаган ҳолда тугаллик касб этган (образли) бадиий ҳаётни яратиши зарур; яратганда ҳам бу ҳаёт китобхон кўз ўнгида жонли ва реал, ишончли ва гўзал, таъсирчан ва яхлит бўлиб гавдаланиши шарт”¹⁰⁶. “Дала ҳовлидаги қотиллик” қиссаси ишонарсиз чиққан тасвирлар, мантиқий боғланишларнинг сохталиги сезилиб турса–да, асардаги қаҳрамонлар тақдири китобхонни ўзига жалб қилади.

¹⁰⁵ Detective. <http://m.wikipedia.org/wiki>.

¹⁰⁶ Умутов Х. Бадиий ижод асослари. –Т.: Ўзбекистон, 2001. –Б.13.

Дарҳақиқат, ҳаётий қамров ҳамда бадиий тўқима бир–бирига нисбатан дахлсиз ривожланадиган тушунчалар, уларнинг ўзаро муносабати ва рақобати услуб тизимини барқарорлаштиради. Айнан, систем яхлитлик ҳаётий тажриба ҳамда иждоқ фантазияси синтезининг бир–бирига туташ уви самараси ўлароқ, адабий маҳоратни кўпроқ намоён этади. Шу жиҳатлари билан бадиий чамбарчаслик қонунийлиги ифода тифизлиги ҳамда тасвир руҳиятини янада чуқурлаштиради.

Қисса қаҳрамони Муҳаббат табиатида йигитларга хос чапанилик, қув, шаддоқ феъл бўлишига қарамай тақдир қаршисида ожиз қолади. Уни гўзаллигига ҳар қанча шайдо бўлмасин, йигитлар уни яқинига кела олмас, унга ҳатто гапиришга ҳам ҳайқиқ юрган бир вақтда, сурбет Воҳиднинг кўлида бир кун келиб, ўйинчоқ бўлиши уни етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Адиб қиссада тасвирнинг ихчам усули, яъни жумбоқли тасвирлаш йўлидан боради.

“Манфур ва макқор... палид”¹⁰⁷ Воҳид тажовузига учраган қизнинг қалбида ўзга йигитга нисбатан пок муҳаббати мавжуд эди. Кўнглидаги инжа туйғулари саробга айланган, муҳаббатини юрагида сир сақлашга мажбур бўлган Муҳаббат бир кунда ўз ҳаётини издан чиқарган йигитнинг қотилига айланади.

Шу ўринда айтиш мумкинки, ҳар бир ёзувчининг дунёни иждоқ ўзлаштириш давомида орттирган ҳиссиётлари тажрибаси, оламини ўзига хос кўриш, идрок этиш, тушуниш ва тушунтириш йўли бўлади. Адибнинг маҳорати, тасвирлаш санъати, ровийлик даражаси каби белгилар бадиийлик мезони сифатида намоён бўлади. Қиссада Воҳид томонидан зўрлик билан номуси топталган Муҳаббат ноилоқ, ўзи истамаган, нафратланган, одам қиёфасидаги манфур кимсадан фарзанд кўришга мажбур бўлади. Тўғри, Воҳид унга совчи юборади, лекин юрагида туғён урган илк, соф муҳаббатидан айрилишга сабаб бўлган ҳайвоний ҳирс эгаси Воҳидга

¹⁰⁷ Ахророва Ш. Дала ҳовлидаги қотиллик. –Т.: Noshirlik yog’dusi, 2017. –Б.7. (Бундан кейинги иқтибослар шу нашрдан олинади ва бети қавс ичида кўрсатилади).

нисбатан Муҳаббатда нафрат ва ғазабдан ўзга туйғу йўқ эди. Шу сабабдан бўлса керакки, у эндигина дунё юзини кўрган “сен жудаям ширинтойсан” (3–бет) деб эркалаган боласидан ҳам воз кечишга мажбур бўлади. Шундай азобли онларни бошдан кечираётган, бор орзу–умидларидан мосуво бўлган Муҳаббатнинг бундан кейинги ҳолати қиссада кескин бурилиш ясайди.

Қиссада ёзувчи фантастик элемент¹⁰⁸дан фойдаланиб, ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларга эришган. Қисса сюжети асосида ҳаётини воқеа ётади. Лекин унинг сабаб ва оқибатларидаги фантастик ва детектив талқинлар асардаги реалистик мазмунга сингиб кетади, унга романтик рух, фавқулодда таъсирчанлик бағишлайди.

Барчамизга аёнки, қисса детектив воқеа, ҳар доим драматик тўқнашувни ўз ичига олади ва бунда ҳаётнинг драматик вазиятларига эътибор қаратилади. Шундай тўқнашувларидан бири, тақдир қаршисида ожиз қолган Муҳаббат ва Воҳид ўртасида бўлиб ўтади:

–Ие! Янгилик! – Воҳиднинг истеҳзо билан илжайган башарасида (Муҳаббат учун юз эмас эди у) қиз унинг манфур ва маккор қиёфасини жонлантирди ўзи учун. Аслида ҳам шундай эди. –Анчадан бери кўринмай кўювдинг? – Воҳид масхаромуз кулди. – Қорнинг кичрайиб қолдими? Болангни қайси отасига бериб келдинг? – Бу ҳақиқатан ҳам манфур инсоннинг саволи эди.

–Менга сен ифлосдан бошқа ҳеч ким тегинмаганини яхши биласан!...

–Хўш, яна нима деб бўйнимга осилмоқчисан? Айтгандим–ку, мен сендан ҳам, йигитингдан ҳам алаимини олдим деб... Бу ойимча эса юборган совчиларимни ҳайдаб солибдилар. Энди уйланмайман! Агар шуни сўраб келган бўлсанг овора бўлма!” (7–бет).

Қиссада Воҳиднинг маънавий қашшоқлиги шу тарзда очила боради. Дарҳақиқат, ҳар бир ёзувчининг ўз истеъдоди ва иқтидори, ўз дунёқараши ва воқеълик баёнида индивидуал тасвир тамойиллари бўлади. Воқеълик бадий

¹⁰⁸ Иброҳимова Р. Ўзбек фантастикасидаги услубий изланишлар. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. –Т.: Фан, 1983. – Б. 204.

талқинидаги ўзига хос тамойилларига эътибор қаратар экан, маънавий–ахлоқий талқин муҳокамаси гоҳ муаллиф нутқи, баъзан асар персонажлари нутқи воситасида баён этилади.

Юқоридаги диалогда ҳам муаллиф нутқи: “Муҳаббат учун юз эмас эди у... Аслида ҳам шундай эди...–Бу ҳақиқатан ҳам манфур инсоннинг саволи эди” каби жумлаларда ифода этилса, қолганлари эса асар қаҳрамонлари нутқида намоён бўлади.

Демак, ҳар қандай бадиий асар воқеъликнинг бадиий талқини бўлиб қолмасдан ҳаётнинг ўзига хос фалсафий қонуниятларини акс эттирувчи залворли фикрларни ҳам ўртага ташлаши билан муваффақият қозонади. Қиссада, бу Муҳаббатнинг:

–Қаноти қайрилган жойга қуш ҳам қайтиб бормайди. Мен икки дунёдаям сендай палиднинг хотини бўлмайман!” (7–бет), ёки қисса охирида Расулнинг Меҳрожга айтган: “Ит теккан билан дарё ҳаром бўлмайди” (57–бет) каби сўзларида ўз ифодасини топган. Келтирилган бу парчадан Муҳаббат ўзининг ор–номус, қадри учун курашгани ва бу йўлда кўп машаққатлар, азоблар тортгани, Меҳрожнинг эса қандай яшаш кераклигини англаб етгани маълум бўлади.

Шу ўринда алоҳида эътироф этиш лозимки, детектив асар моҳияти қотиллик содир этилиши ва қотилнинг қўлга олинишидагина намоён бўлмайди. Уларда, шубҳасиз, инсонпарварлик ғоялари, инсоннинг шахсий муаммолари, руҳиятида юз берадиган ўзгаришларни, ёвузлик ва эзгулик ўртасидаги кураш, жиноятчининг кўнглида рўй берадиган маънавий, психологик ҳолатлар ҳам акс этади.

Қисса воқеалари тадрижида реалистик тасвирнинг табиийлик, ҳаққонийлик, макон ва замон аниқлиги, талқиннинг ишончлилиги каби тамойиллари етакчилик қилади, детектив мотив эса сюжетнинг ечим қисмида кўшилади. Шу боис, сюжет қатламларида тасвир ва ифоданинг қуйидаги йўналишлари юзага келади. 1) реалистик, ҳаётий, оддий воқеаларнинг

камровли баёни; 2) детектив воқеаларни ҳаракатлантирувчи “сир” ва ўлимга алоқадор фожеа сабабининг ойдинлашуви.

Қисса қаҳрамони Муҳаббат ҳам қотил, ҳам жабрланувчи. Чунки уларнинг иккинчи тўқнашуви Муҳаббатнинг Воҳидга пичоқ уриши ва ўз айбига иқроор бўлиши билан якунланди. Ҳаётини адолат мезонлари асосига қурган Муҳаббат ўзига нисбатан қилинган тубанликка бошқача жавоб бера олиши мумкинми? Унинг психологик ҳолатидан келиб чиқсак, йўқ албатта.

Қисса воқеаларига қайтадиган бўлсак, Муҳаббатдаги журъатни таҳсил оладиган институт ўқитувчиларидан бири устидан прокуратура ноҳақ текширув олиб борганда ҳам ўқитувчисини қўрқмай, катта ишонч ва қатъий ят билан ҳимоя қилиши жараёнида кўришимиз мумкин:

–Кимингиз бўлади бу ўқитувчи? –деб сўраганди йигит.

–Кимим? Қариндошингми, демоқчимисиз? Мен ундан қарздорман. Нима учун қарздорлигимни айтайми? У менга илм берган. Илмни кўчада дуч келган одам беравермайди. Ўз фанининг фидойиси у. У менинг устозим бўлади! Устоз ҳар қандай қариндошдан ҳам азизроқ эканини билмайсизми?” (9–бет).

Шундай фаросат ва теран ақл соҳибаси Муҳаббат ижтимоий ҳаётдаги адолатсизлик, жиноятчилик, ахлоқсизлик каби салбий ҳодисаларга бефарқ қараб тура олмайди. Маълумки, детектив жанр композицияси кутилмаган воқеъликлар баёнини ўз ичига олган сюжет, қотиллик қилмишларининг изчил тартибдаги қурилиши воситасида қизиқарли тус олади. Қисса давомида Меҳрож ва Барно муносабатида, Муҳаббат ва Расул аянчли қисматлари такрорланиши фикримиз исботидир.

Маълумки, ёзувчи инсон ҳақидаги дастлабки тасаввурни тасдиқлаш ёки рад этиш учун уни объект даражасига кўтаради. “Бунда у уч нарсага – ҳаёлдаги инсон – идеали, ўз ички дунёси ва ижтимоий гуруҳ ҳақидаги ўз тасаввурига таянади. Қаршисидаги одамни шу уч унсур билан муқояса қилиш орқали тасаввур ҳосил қилади. Кўпинча тасаввур ҳосил бўлишида илк таассурот (идеал билан муқоясанинг ҳосиласи сифатида юзага келган

симпатия ёхуд антипатия) асос вазифасини ўтайди”¹⁰⁹. Тасвир объекти билан таассурот кўлами орасидаги боғлам адиб услуби индивидуаллигини белгилайди. Адиба асарда кўп персонажларни Муҳаббат, Воҳид, Расул, Носир, Маъруф, Сарвар, Бакир, Мунира, Санобар, Барноларни таърифлаб ўтирмайди. Балки уларни оилавий муҳитда, ҳаракатда кўрсатади ва бунда биринчи галда уларнинг образига ижтимоий қиёфасидаги кемтикликларга ишора қилади. Асар қаҳрамонларининг характериға хос чизгиларни беришға ҳаракат қилади.

Гап шундаки, ҳар бир қаҳрамон тўлиқ эстетик юк ташувчиси бўлмасда, инсон характерининг баъзи қирраларини алоқалантиради. Шу нуқтаи назардан, қамокдан чиққан Носир табиатиға назар ташлайлик. Муаллиф қаҳрамон шахсиятининг ҳар бир қиррасини мантикий урғулаш воситасида характернинг жонли қиёфасини ҳосил қилади. Масалан, асарда ҳикоя қилинишича, далаҳовлида ташкил этилган Барнонинг туғилган кунида Носир ўлдирилади. Гумондорлар кўп, ҳеч ким воқеа гувоҳи бўлмаган. Севиклиси туғилган куниға, ташриф буюрган ички ишлар ходими Меҳрож қотилликни ўрганишға киришади.

Одатда, детектив воқеа ҳар доим драматик тўқнашувни ўз ичига олади ва бунда ҳаётнинг драматик вазиятларига кўпроқ эътибор қаратилади. Воқеа детектив қаҳрамони ва турли саволларға, яъни ким ўлдирди? Қандай қилиб? Нима учун? каби саволларға жавоб қидирадиган китобхон ўртасида диалог шаклида ҳикоя қилинади. Қиссада ҳам худди шундай бўлади:

–Қотиллик? Ким?

–Носирни ўлдиришган.

Маъруф анграйиб қолди. У ўзига тикилиб қолган меҳмонларға елка қисди:

–Нима, мендан гумонсираяпсизларми?

–Одатда, қотил аниқлангунча, ҳаммадан гумонсирилади.

Айтмоқчиманки, фақат сиздан эмас. –деди Меҳрож (28–бет).

¹⁰⁹ Куронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. –Т.: Шарк. –Б. 163

Шундан сўнг Меҳрож ва гумондорлар ўртасида қотиллик хусусида савол–жавоблар бўлиб ўтди. Гумондорлар билан ўтган суҳбатда Носирнинг чиркин қиёфаси янада ёрқинроқ очилиб борди. Кечага ташриф буюрган Носирнинг дўсти Маъруф, Сарвар, Бакир, Мунира, Носирнинг ажралиб кетган, лекин унинг зуғуми остида кечага келган собиқ хотини Санобар, ўғай онаси ва ўғай синглиси Барно – барчалари кўрган билганларини айтиб беришади. Лекин энг ёмони, Носирнинг барча ёмон, разил ишларининг даҳшатлиси сўроқлар натижасида очилади ва бу Меҳрожнинг юрагини ларзага солади.

Чунки, Меҳрожни самимий туйғу муҳаббат ила севган Барно ҳам куни келиб, худди Меҳрожнинг онаси Муҳаббат каби номуси топталганлиги маълум бўлади. Лекин минг афсуски, бу манфур кимса, бегона эмас, балки унинг ўғирлик туфайли қамалиб, яқинда қамокдан чиққан ўғай акаси Носир эди. Кўриниб турибдики, қиссада ёшлар ўртасида маънавий айниш, тубанликка юз тутиш каби ҳолатлар ҳам қаламга олинган. Юқорида таъкидланганидек, детектив жанр талабига кўра драматик ҳолатларга асосий эътибор кучайтирилади. “Бироз ўтиб, эшик қўнғироғи жиринглади. Барно эшикни очиб, орқага тисарилди. Остонада маст ҳолда Носир турарди...

–Нима қияпсиз? Қўйворинг! Қўйвор деяпман! Ҳозир дод соламан! Аяжон! Ёрдам беринг! –Барно жон ҳолатда дод сола бошлади. У кўркув ва ўзига тушган кучли зарбадан хушидан кетди... Барно ўзига келганда, Носир рўпарада сигарет тутатиб ўтирарди. Барнонинг қўзғалганини кўриб, қўлидаги сочиқни унинг устига улоқтирди.

–Ифлос! Мараз! Нима қилиб қўйдинг! –Барно алам билан йиғлаганча, тиззаларини муштлай бошлади. –Энди нима бўлади? Шарманда бўлдим! Шарманда!

–Бас қил! Ҳеч нарса бўлмайди! Эсингда бўлсин, ҳеч кимга оғиз оча кўрма! Айниқса, онангга! Бўлмаса иккаланг ҳам ўлдим деявер. Тушундинг–а? –Носир унинг бошига келиб, энгагидан кўтариб, ўзига қаратди. –Агар ҳеч кимга оғиз очмасанг, ўзим қиз бола қилиб узатвораман сени. Аммо лом–мим

десанг, – Носир иккинчи қўлини қизнинг бўғзига тортди. –Мени биласан–а” (49–бет).

Шу ўринда, алоҳида эътироф этиш керакки, асарда “тимсолларнинг пухта ишланганлиги, персонажларнинг ҳар бири индивидуал тилга эга қилиб тасвирланганлиги билан диққатга лойиқдир”¹¹⁰.

Табиийки, бунда ёзувчи ўзи ифодалаётган воқеликнинг қайсидир бир қиррасини сир сақлаши маҳорат сифатида баҳоланишига лойиқ экан, қиссада ҳам мана шундай сирлиликдан ёзувчи бир неча ўринда маҳорат билан фойдаланган.

Хусусан, Меҳрож Муҳаббатнинг ўғли эканлигини устози Расул қисса сўнггида билиши, Носир билан дўсти Маъруф ўртасидаги келишмовчилик, Носир билан собиқ хотини Санобар ўртасидаги нафратнинг боши зўрлик эканлиги, фожиа содир бўлганидан, яъни Носир вафотидан сўнг очилиши бунга яққол далилдир. Шунга мувофиқ, уларнинг қайси тоифадаги қаҳрамонлар бўлишидан қатъий назар, хусусан, детектив насрда ўз табиатиغا кўра, ижтимоий адолат, инсон эрки учун курашаётган сиймолар тарзида майдонга чиқишини кўришимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Дала ҳовлидаги қотиллик” детектив қиссаси тарбиявий, адабий–эстетик, ҳам ахлоқий муаммоларни талқин этиши билан бирга бошқа йўналишдаги бадиий адабиёт намуналаридан қолишмайди.

Юқоридаги таҳлил ва кузатишларлардан аён бўладики, бугунги қиссаларда инсоннинг руҳиятини тадқиқ қилиш устуворлик қилади. Чунки бу қиссаларнинг қаҳрамонлари ҳаёт ташвишларидан қийналган, одамлараро муносабатлар чигаллигидан азобланган кишилар сирасига киради. Қаҳрамонлар руҳий оламидаги кучли пўртаналар, ўлчовсиз изтироблар, жўнгина оилавий муносабатлар, турмуш ташвишлари асосида ёритилади.

¹¹⁰ Йўлдош Қ. Сўз ёлқини. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2008. –Б.44.

Шахло Ахророванинг “Дилбар” қиссаси ҳам шундай қиссалар сирасига киради.

Оиладаги эркак ва аёлнинг руҳий ғалаёнларни уларнинг ўзаро муносабатларидаги туб ўзгаришлар туфайли юзага келган бутун нозиклик ва чигалликлари билан қаламга олаётган Шахло Ахророванинг “Дилбар” қиссасида ҳам аёл ва эркакнинг қалб кечинмалари янгича йўсинда ифода этилаётганини кўриш мумкин. Ҳаётнинг шафқатсиз зарбалари, унинг натижасидаги иложсиз ҳолатларини турли ҳаётий лавҳалар воситасида акс эттираётган адибанинг бу қиссасида асосий эътибор оила ҳаётининг серкирра ташвишларини бутун чигаллиги билан кўрсатишга йўналтирилган. Шундай вазиятлар асосида яратилган “Дилбар” қиссасида инсоннинг унсиз, қайғули нидоси ифода қилинган, яширинган. Бир сўз билан айтганда, қисса қаҳрамонлари барча фаолиятлари: туйғулари, ҳиссиётлари, ўй–фикрлари, орзу–умидлари, янгиланишлари, хатти–ҳаракатлари ўта табиий, жонли, ҳаётийдир. Шу боис ҳам бу қисса ғоят таъсирчан бўлиб, ўқувчилар қалбига тез етиб боради. Бу қисса билан танишган ўқувчи Дилбар ва Алишер, Илҳом, Маҳфуза каби маҳзун қаҳрамонларни ўзи билан бирга нафас олаётгандек, уларни яқиндан туяди.

Адибанинг “Дилбар” қиссасида тақдирнинг ғаройиб тўқнашувларини синчковлик билан кузатаётган муаллиф–ҳикоячининг ўй–кечинмалари талқин этилади. Унда тасвирланган воқеалар шу куннинг турфа ҳангомалари, турмушнинг ҳаммага ноаён синовлари ҳақида баён қилинади. “Дилбар” қиссасида аёл дарди, кечинмалари, унинг ботиний олами маҳорат билан кўрсатилади. Асар бош қаҳрамони Дилбар касалманд, лекин юраги Илҳомга нисбатан пок муҳаббат билан тўлиқ. Аммо ҳаёт синовлари ва тақдирнинг аччиқ зарбаси уни йиқитди. Асарда ўғлининг соф муҳаббатига қарши чиққан она характери, Дилбарнинг касалмандлигини рўқач қилган онасига осонгина ишонган Илҳомнинг ўз муҳаббати учун курашолмай ўзга қизга уйланиши, Дилбарнинг касалхонага тушиб қолишига сабаб бўлган йигит вақт ўтиб,

ўзгага турмушга чиққан севгилисини кўмсаб, изтироб чекиб яшаши қиссада жуда таъсирчан тасвирланган.

Тасодифни қарангки, касалхонада унга қараган врач Алишер ҳам шу “дард” билан жароҳатланган. Ҳарбий хизматга кетган вақтида хаёлини бир умрга ўғирлаган Маҳфуза ота–онасининг кистови билан турмушга чиқиб кетган. Айни чоғда, унинг бугунги кундаги бемори Дилбар унга бевафо севгилиси Маҳфузани бир кўргандаёқ эсга солади. Шу боисданми ёки врачлик масъулиятими яшашни истамаётган “Касаллигим учун менга уйланиб бўлмайдами?!” (114–бет) – деб жовдираб турган руҳан тушкунликка тушган қизга бахт ато этишни ўйлади ва бу йўлда у жуда кўп тўсиқларни босиб ўтди.

Бизга маълумки, бундай воқеалар инсон маънавияти ва руҳий оламига ҳам таъсир кўрсатади. Қиссада чигал ва нохуш воқеалар жуда ишонарли тасвирланган. Тақдирнинг тақозосини қарангки, Дилбарнинг Илҳоми Алишернинг энг яқин дўсти Олимнинг синглисига уйланади, Маҳфуза бўлса, Дилбарнинг холасини қизи бўлиб чиқади. Дилбарнинг руҳиятида пайдо бўлган портлаш аслида турмушнинг адоқсиз, азобли синовлари туфайли рўй беради.

Барчага маълумки, инсон ички олами ҳамisha ҳам ташқи олам билан бир хил нисбатда бўлавермайди. Инсон кўнглида кечаётган ҳиссиётлар, орзу–мақсадлар, интилишлар атрофидаги муҳитга камдан кам ҳолатларда тўғри келади. Демак, инсон руҳиятидаги тадрижий давомийлик ана шу ташқи муҳит зиддиятлари воситасида шаклланади. Унинг руҳий тушкунлиги ҳам, руҳий қувончи ҳам кўпинча жамият, муҳит шароитида юзага келади. Баъзида инсоннинг ўзи ўз–ўзининг руҳий оламини тушунишга ожизлик қилади. Дилбар, Илҳом, Алишер ҳам қиссада худди шундай руҳий ҳолатни бошдан ўтказишади. Алал–оқибат тўғри йўлни танлаб, ўзларининг ҳаётларини изга тушишига эришишади.

Умуман олганда, Шаҳло Аҳророванинг “Дилбар” қиссасида инсон руҳий дунёсининг бутун мураккабликлари реал тасвирлаб берилган. Шунингдек,

қахрамонларнинг ички кечинмалари, туйғулари, ҳислари орқали инсон қиёфасининг тўла намоён бўлишини ҳаққоний тасвирлаш ижодкорнинг бадиий маҳоратини белгилаб беради. Назаримизда, аёл ва эркак руҳиятидаги бундай руҳий жараённинг тасвирланиши ижодкорнинг ҳаёт ҳақидаги фалсафасини, дунёқарашини белгилаб беради. Инсоннинг бир–бирини такрорламас чигал тақдири, унинг ранг–баранг руҳий дунёси, ҳар бир шахснинг яшаш тарзи ва орзу истакларини ишонарли тасвирларда бериши ва китобхонни ҳаяжонлантира олиши асарнинг қимматини белгилайди.

Ишимизда таҳлилга тортилган қиссалар тўғрисида шундай хулоса чиқариш мумкинки, Абдулла Аҳмаднинг “Фарёд” қиссасида ижтимоий, мафкуравий конфликтлар тасвири қаламга олинган бўлса, Шахло Аҳророванинг “Дала ҳовлидаги қотиллик” ва “Дилбар” қиссаларида руҳий психологик жараён ҳамда ички зиддиятлар, инсон қисмати, лиризм ва драматизм уйғунлиги бадиий талқин этилади.

Учинчи боб бўйича хулоса:

1. Туроб Мақсуднинг “Қайтмас тўлқинлар” романи ўзбек миллатининг миллийлик ва умуминсонийлик жиҳатларини кўрсатиши билан қимматлидир. Буни биз биргина бош қахрамоннинг онасини чиллаки токни кеч кузгача Абдурахмон тоғаси ёки Москвадан юрган ўғли учун асраб авайлаб сақлашию, палов қиладими, суюқ оши қиладими қозонда озгина қисмини қолдириб “ғойибнинг ҳақи” деб олиб қўйиш, совчи кутиш ва Уста бобонинг ҳалоллик ҳақида айтган ҳикоятида ҳам кўришимиз мумкин. Бу соф ўзбекона миллийлик, умуминсоний қадриятлар ифодасидир. Асарда бу каби ҳолатлар бир неча ўринда, воқеалар баёнида, хусусан ҳашар, Сайид ака билан Тўти опанинг орасидаги муаммолар ҳал қилиниши жараёнида, яъни ҳалалада ҳам яққол намоён бўлган.

2. Фоний дунёнинг омонат, таги пуч ғояларига алданган шахс умрининг, меҳнатининг бемаънилигини қабарик тарзда кўрсатиб бера олган Меҳрибон Абдурахмонованинг “Гулзор қишлоғининг гулдураклари” қиссасида ҳам миллий ва умуминсоний қадриятлар тасвири маромига етиб тасвирланган.

Меҳрибон Абдурахмонованинг бадиий услубига хос яна бир жиҳат шундаки, адиба сохта образлар, персонажларни ғояга мослаштириб тасвирламайди. Адиба қаҳрамонларининг ҳаётий бўлишини, ўз йўли ва тутумига эга бўлишини истайди. Қиссадаги Мусажон табиий ҳолда тасвирланиши фикримиз исботидир.

3. Абдулла Аҳмаднинг “Фарёд” қиссаси Шўро даври воқеалари, хусусан, Ўрта Осий бойларининг ҳукумат томонидан таланиши, хўрланиши мавзусини ёритишга бағишланган. Ўзбек халқига хос мардлик, соддалик, поклик, ростгўйлик каби хислатлар Қобулжон образида ўз ифодасини топган бўлса, орийат, миллий ғурур, чуқур психологик контрастда Юсуфбек ва Олимбойвачча мисолида талқин этилган.

4. Ёзувчининг услубий ўзига хослиги Шахло Аҳророва асарлари мисолида ўрганилди. Адибанинг “Дала ҳовлидаги қотиллик” ва “Дилбар” қиссаларида қиссаларида инсоннинг руҳиятини тадқиқ қилиш устуворлик қилади. Бу қиссаларнинг қаҳрамонлари ҳаёт ташвишларидан қийналган, одамлараро муносабатлар чигаллигидан азобланган кишилар сирасига киради. Қаҳрамонлар руҳий оламидаги кучли пўртаналар, ўлчовсиз изтироблар, жўнгина оилавий муносабатлар, турмуш ташвишлари ишонарли тасвирларда ёритилади, руҳий психологик, ички зиддиятлар инсон қисмати лиризм ва драматизм уйғунлиги бадиий талқин этилади.

ХУЛОСА

“Жиззах адабий муҳитининг тараққиёт тамойиллари” мавзуси юзасидан олиб борилган изланишлар натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. XX аср ҳамда истиқлол даври Жиззах воҳаси адабий муҳити вакилларининг ҳаёти ва адабий меросига оид манбалар тўпланди ва адабий муҳитнинг пайдо бўлиш ҳамда ривожланиш омиллари кўрсатиб берилди. Тадқиқ жараёнида Жиззах воҳаси ижодкорлари шартли равишда уч гуруҳга: Жиззах воҳасида туғилиб, бошқа жойда ижод қилган, бошқа жойда туғилиб, Жиззах воҳасида яшаб ижод қилган ва Жиззах воҳасида туғилиб, шу жойда яшаб ижод қилган ижодкорларга ажратилди.

2. Жиззах адабий муҳитининг шаклланишида асли Хўжандлик бўлган, лекин Жиззахда яшаб ижод қилган Муаззамхон Мирсаид кизининг ўрни аниқланган. Унинг ижодида 1916 йилдаги мардикорлик фожиалари, юрт соғинчи, ҳижрон, айрилиқ, комил инсон мотивлари устуворлик қилганлиги ҳақидаги хулосалар баён этилган.

3. Жиззах воҳаси адабий муҳити вакиллари асарларида эстетик идеал масаласи кузатилди. XX аср биринчи чораги Жиззах воҳасида ижод қилувчи ижодкорлар асарларида мумтоз адабиётдан таъсирланишда комил инсон идеали, нафс, ўткинчи дунё, халқпарварлик ҳамда ватанпарварлик адабий-эстетик идеал сифатида олинди. Жумладан, Ш.Аҳророванинг Ватан, Истиқлол, унинг мустақиллигини мустаҳкамлаш борасидаги адабий-эстетик идеалига оид шеърлари шартли равишда муножот, мурожаат-даъват, тавсиф гуруҳларига бўлиб ўрганилди.

4. Тадқиқотда Навоий анъаналаридан Жиззах адабий муҳитининг вакиллари Муаззамхон, Убайдулла Аламқаш, Жўрахон Маҳзуний ва истиқлол даври шоираси Зухра Мамадалиеваларнинг ижодий фойдаланганликлари кузатилди. Аламқаш Навоий қўллаган сўзлардан фойдаланиб, фавқулодда ўзига хос образлар яратади. Муаззамхон ижодида Алишер Навоий ғазалларига назира битиш устуворлик қилади. Зухра Мамадалиевада эса Алишер Навоийга хос қараш ва туйғуларни ўзига хос

оҳангда қўллаш кузатилади. Мир Алишер Навоий ғазалиётидаги диний-тасаввуфий, фалсафий-ижтимоий масалаларнинг бадиий тасвирлари таъсирлантирганлиги натижасида юқорида келтирилганлар ижодида юзага келган шеърлари таҳлилида уларнинг Навоийга муносиб ворис эканлиги кўрсатиб берилди.

5. Иброҳим Дониш ватан мавзусини болалар шоири сифатида талқин қилади, Бахтиёр Мирзонинг она Ватан ҳақидаги шеърлари насихатомуз йўналишда ёзилган бўлиб, ижодкор лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини тўлиқ гавдалантиради, замондошларимизнинг давр ва воқеълик билан боғлиқликдаги кечинмалари, туйғулари манзарасини яратади. Зулфия Бўриева ижодида ҳам миллий ўзликни англаш, Ватанни эъзозлаш, миллий урф-одатларни тарғиб-ташвиқ қилиш, миллий ҳис-туйғуларни тараннум этиш тамойиллари етакчилик қилади. Холиқназар Олиш ижодида миллий ифтихор туйғуси, миллий ўзликни англаш, миллий урф-одатларни тарғиб-ташвиқ қилиш тамойиллари ўз тажассумини топади. Ишда таҳлилга тортилган шоирлар ижодида Ватан, миллийлик мавзуси ўзига хос услубларда ифода этилганлиги ҳақида хулосалар берилган.

6. Туроб Мақсуднинг “Қайтмас тўлқинлар” романи ифода йўсинида эсдалик, хотира-мемуар, насрий баён ва драма усуллари қоришиқ ҳолда келади, лирик-фалсафий чекинишлар, тарихий-афсонавий талқинлар, шеърый парчалар асарда миллийликни кучайтиришга хизмат қилади. Тадқиқотда романнинг автобиографик асарлар сирасига мансублиги, қайсидир маънода Садриддин Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Назир Сафаровларнинг шу йўналишда ёзилган асарларини эслатиши кўрсатиб ўтилган.

7. Меҳрибон Абдурахмонованинг “Гулзор қишлоғининг гулдураклари”, Абдулла Аҳмаднинг “Фарёд” қиссалари ўзига хос ифода усулига эгаллиги билан диққатга сазовордир. Бу асарларда ҳам миллий қадриятлар тасвири ўзига хос тарзда маромига етиб тасвирланиши аниқланган.

8. Шаҳло Аҳророванинг “Дилбар”, “Дала ҳовлидаги қотиллик” қиссаларида инсоннинг руҳиятини тадқиқ қилиш устуворлик қилади. Чунки

бу қиссаларнинг қаҳрамонлари ҳаёт ташвишларидан қийналган, одамлараро муносабатлар чигаллигидан азобланган кишилар сирасига киради. Таҳлил давомида қаҳрамонлар руҳий оламидаги кучли пўртаналар, ўлчовсиз изтироблар, жўнгина оилавий муносабатлар, турмуш ташвишлари асосида ёритилганлиги очиб берилган.

9. Жиззах воҳаси адабий муҳити билан боғлиқ бадиий мерос бир тартибга келтирилиб, янги монографик кўламда ўрганилди, ҳеч шубҳасиз, ушбу тадқиқотимиз ўзбек адабиётшунослигининг бир асрдан зиёд адабиётига катта хазина бўлиб қўшилади ва миллий адабиётимизнинг яхлит қиёфасини кўрсатишга ҳизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

I. Ижтимоий–сиёсий адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи. – 2017 йил, 4–август.
2. Мирзиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб–интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: Ўзбекистон, 2017. –104 б.
3. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2016. –56 б.
4. ЎзР Президенти Ш.М.Мирзиёев мамлакатимизнинг етакчи илм–фан намоёндалари, Фанлар академияси аъзолари, ҳукумат аъзолари, вазирлик ва идоралар, давлат ва жамоат ташкилотлари, тижорат банклари раҳбарлари, етакчи олий ўқув юртлари ректорлари билан 2016 йил 30–декабрь куни бўлиб ўтган учрашувда сўзлаган нутқидан // Халқ сўзи, 2016 йил, 31–декабрь.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил, 13–сентябрдаги ПҚ–3271–сонли “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора–тадбирлар дастури тўғрисида”ги Қарори// Халқ сўзи. 2017.14–сентябрь. <http://www.lex.uz/ru/docs/3338600?twolang=true>
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги Фармойиши // Халқ сўзи, 2017 йил, 13–январь.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь. – № 258 (6952).

II. ИЛМИЙ–НАЗАРИЙ АДАБИЁТЛАР

8. Абу Ҳомид Ғаззолий. Тавба китоби. –Т.: Мовароуннаҳр, 2003. –72 б.
9. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиети тарихи. (XVI-XIX аср I ярми) ўқув қўлланма. Тошкент Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти 2009.–248 б
10. Антонов С. Письма о рассказе. –М.: Сов. Писатель, 1964, –300 с.
11. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. –Т.: Ўқитувчи, 2001.–350 б.
12. Асрлар нидоси. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1982. –329 б.
13. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи. 1979. –287 б
14. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.: 2002. –560 б
15. Бобожонов П. Лаффасий. Тазкираи шуаро. –Хоразм вилояти, Хоразм, 1992. – 120 б.
16. Баллер Э.А., Исмоилов Ф.Ю. Ворисийлик нима? –Т.: Ўзбекистон, 1978. – 21 б.
17. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. –Т.: Фан, 1996. –116 б.
18. Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб. –Т.: Фан, 1992. –104 б.
19. Жўраев Ж, Жўраев Ж. Жиззах вилояти тарихига оид лавҳалар. –Т.: Мумтоз сўз, 2018. –30 б.
20. Жалолов Т. Ўзбек шоирлари. –Т.: Бадиий адабиёт, 1980. –416 б.
21. Жўраев Н., Файзуллаев Т. Истиқлол ва тарихий жараён. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. –96 б.
22. Дониёрова Ш. Ижодкор ва услуб. –Т.: Turon zamin ziyo, 2014. –104 б.
23. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М., 1975. – С. 118–119.
24. Ибрат И. Фарғона тарихи / Нашрга тайёрловчилар: Бобобеков Ҳ., Ҳасаний М. –Т.: Камалак, 1991.– 266–327 б.
25. Иброҳимова Р. Ўзбек фантастикасидаги услубий изланишлар. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. –Т.: Фан, 1983.– 204 б.

26. Йўлдош Қ. Сўз ёлқини. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2018. – 504 б.
27. Қобулов Н. Хоразм адабий муҳити. –Хоразм вилояти, Хоразм, 1992– 87 б.
28. Межелайтис. Автобиографические фрагменты. Советские писатели. Автобиографии 4 том. Москва, 1972. –С. 380
29. Мулладжанова Р.А. Туркистонда миллий озодлик ҳаракатлари тарихини ўқитиш методлари. (XIX асрнинг II ярми–XX аср бошлари). Методик қўлланма. –Т.: Фан, 2005. – 40 б.
30. Навоий асарлари учун қисқача луғат. –Т.: Фан, 1993. –180 б.
31. Наманганлик маърифатпарварлар. –Наманган, 2018. – 134 б.
32. Очилова Б. Миллий – маънавий юксалишда мерос, қадриятлар ва ворисийлик. – Т.: Истиқлол, 2009. –234 б.
33. Отамурод И. Сен. Шеърлар ва достон.–Т.: Қатортол–Камолат, 1999. –58 б.
34. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т.: Фан, 2004. – 127 б.
35. Соатова Н. Анъанавийлик ва ворисийлик.–Т.: Mumtoz so‘z, 2019. –134 б.
36. Солижонов Й. Фарғона адиблари. Адабий портретлар –Т.: Фарғона нашриёти, 2005.–124 б
37. Султон И. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи, 1986. – 408 б.
38. Сувонкулов И. Сангзор садолари. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 154 б.
39. Сувонкулов И., Сайдалиева Н. Шоира Муаззамхон. –Жиззах: Сангзор, 2010. –76 б.
40. Султонмурод Олим. Истиқлол–бахтим, саодатим... –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутабхонаси, 2007. –116 б.
41. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. –Т.: Шарқ, 2002. – 256 б.
42. Умуров Ҳ. Бадиий ижод асослари. –Т.: Ўзбекистон, 2001. –120 б.
43. Халилбеков А. Наманган адабий муҳити. –Т.: Рухафзо, 1998. –176 б.
44. Халилбеков А. Наманган адабий гулшани. –Наманган: Наманган, 2007.– 467 б.
45. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. –Москва: Писатель, 1975. –С.222.

46. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт хаваслилари учун қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –124 б.
47. Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърляти.–Т.:Фан, 2007.–168 б.
48. Шарафиддинов О. Маънавий камолот йўллари. –Т., 2001. – 98 б.
49. Шодиев Э. Тазкираи шоирони Хўжанд. –Душанбе.: Нашриёти Давлатии ба номи Раҳим Чалил, 1996. –154 б.
50. Шодиев Э. Шоираҳои то инқилоби Хўжанд.–Душанбе: Ирфон,1986.–64 б.
51. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.– 601 б.
52. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.– 608 б.
53. Ўзбекистон миллий энциклопедияси –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 12 том, 1 том, 2000. –736 б
54. Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий / Нашрга тайёрловчи: Қаюмов А. Уч жилдлик. –Т.: ЎЗР ФА Қўлёмалар институти, 1999. –720 б.
55. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. XVIII–XIX асрлар. –Т.: ЎЗР ФА,1996. – 358 б.
56. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. –Т.: Mumtoz so‘z, 2010. – 248 б.
57. Қодирова М. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. – Т.: Фан, 1977. –184 б.
58. Қодирова М. Шоира Муаззамхон. –Т.: Фан, 1992. –72 б.
59. Қосимов У. Ижодни англаш йўлида.Т.: Иқтисод-молия. 2015. –212 б
60. Қуронон Д ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2010. – 277 б.
61. Қуронон Д. Чўлпон насри поэтикаси. –Т.: Шарқ, 2004. – 288 б.
62. Ғафуров И. Шеърлят руҳий муносабат. –Т.: 1990.– 129 б.
63. Ғафуров И. Лириканинг юраги. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1984. –124 б.
64. Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. 5 том.–Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – 357 б.
65. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. –Т.: Ўқитувчи, 1993. –213 б

66. Ҳаққул И. Мушоҳида ёғдуси. –Т.: Фан, 2009. –136 б
67. Ҳайдаров Ҳ. Жиззах. –Т.: Ўзбекистон, 1990. –143 б.
68. Ҳайдаров Ҳ. Жиззах тарихидан лавҳалар. – Т.: Меҳнат, 1992. –80 б.
69. Ҳайдаров А. Инсон камолоти ва миллий–маънавий қадриятлар. –Т.: Мухаррир, 2008. –Б 40.

III. ДИССЕРТАЦИЯ ВА АВТОРЕФЕРАТЛАР

70. Болтабоева О.Ю. XX аср бошларида Наманганда адабий ҳаракатчилик: намояндалари, анъаналари, янгиланиши. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD).. дисс. автореф. –Т., 2019. – 55 б.
71. Дониярова Ш.Х. Истиклол даври ўзбек романларида миллий руҳ ва қаҳрамон муаммоси.: Филол. фанлари доктори ... дис. –Т., 2012. –257 б.
72. Нусратулло Атоулло ўғли Жумахўжа. Миллий мустақиллик мафкураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърини асосида): Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1999. – 32 б;
73. Муҳиддинова Б. Сайидахмад Васлий Самарқандий мероси ва унинг адабий муҳитдаги ўрни: фил.фан..номз.дисс. –Самарқанд: 2009. –26 б.
74. Тожибоева М.А. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари. Фил.фан.доктори дисс... (DSc) автореф. –Т., 2018. –71 б.
75. Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси: Фил.фан.доктори дисс...автореф. –Т., 1993. –49 б.
76. Рустамова М.Ю. Истиклол даври ўзбек қиссаларининг тараққиёт тенденциялари.: Фил.фан.номзоди дисс... –Т., 2005. –133 б.
77. Турдимов Ж.Б. Лирик кечинма табиати. Фил.фан.ном...дисс ...автореф. – Т., 1999. –24 б.
78. Холмуродов А. Ўзбек қиссачилиги: тараққиёт муаммолари (XX аср сўнгги чораги) Фил.фан.доктори дисс... –Т., 2008. –290 б.

79. Холдаров Д. Ҳозирги ўзбек қиссаларида бадиий услуб муаммоси. (Шойим Бўтаев ва Назар Эшонкул қиссалари мисолида) Филол. фан.ном..дисс. автореф. –Т., 2017. –44 б.
80. Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси: Филол. фан. доктори дисс ...автореф. –Т., 1993. –45 б.
81. Сайдалиева Н. Муаззамхон шеърларида адабий анъана ва бадиий маҳорат. Ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 2002, 165 б.
82. Сайдганиева Г.Ш. Истиқлол даври лирикасида строфика ва ритмнинг поэтик образ яратишдаги ўрни: Филол. фанлари номзоди...дис. автореф. –Т., 1997. –26 б.
83. Сирожиiddинов Ш. XIX аср Каттакўрғон шоирлари ижодида Алишер Навоий анъаналари: фил.фан.номз. дисс.– Самарқанд: 1991–26 б.
84. Сувонқулов И. XIX аср охири ва XX аср бошларида Жиззах шоирларининг поэтик мероси. Филол. фанлари номзоди...дис. автореф. – Самарқанд, 1970. –26 б.
85. Эркабоева Н.Қ. Алишер Навоий ижодида муножот: Филол. фанлари номзоди... дис. автореф. –Т., 2008. –26 б.
86. Қосимов У. Адабий-эстетик тафаккур тадрижи: анъана, ворисийлик,ўзига хослик. Фил.ф.д.дисс. -Т., 2020. –Б.210.

IV. ИЛМИЙ МАҚОЛАЛАР

87. Зиёева Д.Х. Туркистон халқлари ва жадидлар (1916 йил воқеалари мисолида) // Жадидлар: Ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Илмий тўплам. –Т.:1999. –Б.146–152.
88. Мулладжанова Р.А. 1916 йилги Жиззах кўзғолони мавзусини маҳаллий материаллар асосида ўқитиш // Халқ таълими. 2004.– №6. – Б. 54–56.
89. Камю А. Исён ва санъат // Жаҳон адабиёти. 1997 № 1. – Б. 185.

90. Солижонов Й. Бадий адабиётда миллийлик ва умуминсонийлик // Маъруза матни., Фарғона, 2017. – 167 б.
91. Тарих, мустақиллик, миллий ғоя (Мақолалар тўплами). –Т.: Академия, 2001.–334 б.
92. XX аср менинг тақдиримда // Жаҳон адабиёти. 2001. – Б. 24.
93. Рашидов Ш. Самарқанд вилоятидаги 1916 йил кўзғолони / Ленин йўли. 1946. 23–24 сонлари
94. Ҳаётхон Тожинаярова. Бадий адабиёт поэтикасининг ўзига хос қирралари хусусида // Тил ва адабиёт. 2009, 7–сон.–Б.35.

VI. ФОЙДАЛАНИЛГАН БАДИЙ АСАРЛАР РЎЙХАТИ

95. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15–жилд. (Матни нашрга тайёрловчи: Латиф Халилов).–Т.:Ғ.Ғулом номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2011. – 224 б
96. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Мукамал асарлар тўплами 20 жилдлик 8 жилд –Фан, 1991. – 595 б.
97. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2011.–595 б.
98. Абдулла Аҳмад. Ҳамият.– Т.: Yangi nashr, 2015. –256 б.
99. Абдурахмонова М. Гулзор қишлоғининг гулдураклари. –Т.: O‘zbekiston, 2018. –248 б.
100. Аҳророва Ш. Ишқ нафаси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2012. –232 б.
101. Аҳророва Ш. Моҳим. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2002. –64 б.
102. Аҳророва Ш. Дала ҳовлидаги қотиллик. –Т.: Noshirlik yog‘dusi, 2017. – 372 б.
103. Бобур З.М. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989. –368 б.
104. Бахтиёр Мирзо. Ишқ илҳомлари. –Т.: Янги аср авлоди, 2014. –228 б.
105. Бўриева З. Еттинчи осмон. –Т.: Янги аср авлоди, 2001. – 56 б.

106. Бўриева З. Умид чечаги. –Жиззах.: Жиззах вилоят матбуот бошқармаси қошидаги ноширлик муҳаррирлик бўлими, 1992. –33 б.
107. Девон. Убайдуллоҳ Ислон сўфи ўғли Аламқаш. –Т.: Akademnashr, 2016. 408 б
108. Иброҳим Дониш. Ҳаёт китоби. Достон ва шеърлар. – Жиззах: Жиззах вилояти матбуот бошқармаси қошидаги ноширлик муҳаррирлик бўлими, 1998. –72 б.
109. Иброҳим Дониш. Етимнинг бахти. –Жиззах.: Сангзор, 2007. –68 б.
110. Жўраҳон Маҳзуний. Тонг навоси.– Жиззах.: Sangzor, 2007. –244 б.
111. Мамадалиева З. Дунёлар мовийранг...–Т.:Tamaddun, 2017. – 68 б.
112. Мамадалиева З. Муҳаббат шамоли...–Т.: Turon–Iqbol, 2018. –64 б.
113. Туроб Мақсуд. Қайтмас тўлқинлар. Т.: O‘zbekiston, 2014.–520 б.
114. Туроб Мақсуд. Парига ошиқ ўсмир. –Т.: Чўлпон, 1996. –144 б.
115. Холиқназар Олиш. Ҳаёт қўшиғи. –Т.: Наврўз, 2017. – 216 б.
116. Шоира Муаззамхон (ҳаёти ва ижодига чизгилар). Нашрга тайёрловчи ва адабий–танқидий матнлар муаллифи И.Сувонқулов. –Т.: Янги аср авлоди, 2005.–58 б.
117. Шоира Муаззамхон. (Ҳаёти ва ижодига чизгилар) Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Сувонқулов И., Сайдалиева Н.–Жиззах: Сангзор, 2010.– 76 б.

VII. ИНТЕРНЕТ МАНБАЛАРИ

118. <http://m.wikipedia.org/wiki>.
119. www.ziyouz.com kutubxonasi
120. <http://www.proza.ru>
121. ziyonet.uz
122. <https://denemetr.com/docs/768/index-282315-1?pafe=3>
123. <https://jizzax.uz/2493-zhizzah-izhod-maktabi-ananalari-davom-etmoda.html>
124. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/naim-karimov-abdulla-qodiri-va-toshkent-adabi-muhiti>
125. <http://uchildiz.uz>.самарқанд- адабий- ижодий- муҳити